DE NIEUWE STEM

12

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK
TWAALFDE JAARGANG / DECEMBER 1957

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, O. Noordenbos, Kinderstraat 25-III, Amsterdam-Z. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.

Velperweg 143 C, Arnhem

Giro 836600

INHOUD

blz.

Christiaan Terpstra, Gedichten 673
Anthonie Donker, Eva en Adam 676
J. B. Charles, Verjaren en groeien 688
Cees Kruithof, Gedichten 695
Annie Romein-Verschoor, Nederlands proza 698
H. J. Smeding, Hamlet en de fluit II 705
K. van der Geest, De ander 719
Henriëtte Mooy, Volmaakt verleden tijd? 726
Kort Bestek 730
Ex Libris 731
Inhoud van de twaalfde jaargang 734

Christiaan Terpstra

RONDRIT

Dezelfde Mei keert steeds in 't zelfde voorjaar weer.
Persephone, de kringloop en de krocht ontvlucht,
strooit glanzend pluis en stuifmeel in de lentelucht
— dan rijden wij weer samen om het IJsselmeer.

Bleek en verwist, in 't zonlicht enkel maar een schim;
nauw zichtbaar, aanstonds op het punt om te verdwijnen,
golft in een licht beweeglijk spel, als lint en lijnen
van Noorderlicht de sluier van mijn gezellin.

Haar hoge kinderlijke stem heeft nauwlijks klank
zelfs voor wie zo als ik haar moeten toebehoren.
Ik rijd de tocht alléen; naast mij een lege bank,

langs rechte dijken met een strakgetrokken kim.
'k Ben onherstelbaar in dit fronsend land geboren,
en naast mij, klank- en vormloos, gaat de hersenschim.

Kornwerderzand, April 1956

VOORJAARSDAG IN TWENTE

Persephone, op aarde weergekomen,
heeft langs de oude es mij vergezeld
en als een kind mij bij de hand genomen.
Daar waar zij trad, daar bloeiden anemonen.

Waar zij omhoogzag langs het waas der struiken
stond melkwit om de zon een kring gesteld;
haar blik opzij deed ergens groen ontluiken,
en toen wij zwegen ging een lijster fluiten.

Haar lichte voet trad nauwlijks de halmen
van 't winterkoren langs het smalle pad.
Haar licht gemoed deed ons één dag vergeten

dat aan de kim de zilvergrijze strepen
niet anders waren dan de schoorsteenwalmen
boven de Tartaros der gore stad.

DE COLLECTIE

Ik ben verzamelaar van ongewone dingen:
gefleste scheepjes, wensen en anomalieën;
gesnelde koppen; pijlen, schilden en phobieën.
Misdrukken, misgeboorten en herinneringen.

Ik heb een heel archief van rare situaties:
gebeden, dromen en sonnetten op azijn,
bewegingen en stromingen op brandewijn
en tape-recorders vol ongare conversaties.

Natuurlijk knipsels over stomtoevalligheden,
en dan nog schone flessen met formaldehyde
waarin ik altijd hoop nog iets te conserveren

van Gods en van der mensen vele malligheden,
die gij niet ziet, maar ik wel, in de randgebieden
die ik verheugd ben tot mijn dood te exploreren.

Anthonie Donker

EVA EN ADAM*

De beoordeling van Eva's gedraging in voorstellingen van de tweede verleidingsscène van het paradijsverhaal, waarin zij zelve handelend optreedt en Adam beweegt haar in het kwaad te volgen, moet uiteraard met twee kanten rekening houden, niet alleen wat zij zegt en doet komt er op aan maar ook hoe Adam hierop reageert met name, waardoor haar handeling weer wordt beïnvloed. Eva's verleidingskunst, als men dit zo wil noemen, correspondeert met Adams weerstand. Nadat de slang zich in verholen of onverholen triomf heeft teruggetrokken heeft zij bij Adam zijn werk te voltooien. Welke kundigheden in het opwekken tot het verbodene zij nu blijkt te bezitten, grote of kleine, onbeholpen of geraffineerde, komt uitsluitend voor verantding van de latere dichters, die hiermede een in het bijbelverhaal afgezien van de volgorde in het begaan van het kwaad op geen enkele wijze gesuggereerde verzwaring van de schuld der vrouw verder ingang hebben doen vinden in het oordeel der bijbellezers en gelovigen.

In Genesis neemt en geeft Eva van de verboden vrucht en er is geen ongelijkheid geconstateerd in schuld van wie gaf en wie aannam. Als de volgorde voor de dichter van Genesis psychologisch bepaald is geweest en uit de kennis der vrouwelijke en mannelijke eigenaard deze hem als de natuurlijke rolverdeling voorkwam, dan is Eva hierdoor nog niet extra bezwaard, met even veel of weinig recht zou men het Adam zwaarder kunnen aanrekenen dat hij na Eva's onberaden stap haar daarin volgt; Eva handelde voor zij het ‚wist', zij beging het onvoorziene maar Adam kon met haar stap voor ogen en letterlijk gezien wat zij deed, eerder in tijd en omstandigheid tot bezinning zijn gekomen en een ‚homme averti' zijn gebleken, zou men kunnen zeggen. Maar het bijbelverhaal rekent hem zulk een zwaardere verantwoordelijkheid net zo min toe als Eva haar spontane onbezonnenheid. „En zij gaf ook aan haren man die bij haar was en hij at."

De discriminatie van de vrouw in de paradijszonde is pas met de latere dichters opgetreden, zij hebben zich tot getuigen à charge van Eva gemaakt, hetzij door haar als de hoofdschuldige voor te stellen, hetzij door na te laten verzachtende omstandigheden voor haar aan te voeren. Er is weinig clementie voor haar gepleit — of gepreekt —, als

* Fragment uit een bij Querido Uitg.mij. verschijnende studie Eva en de dichters.

men mag aannemen dat de geestelijken hierin voor de dichters niet hebben ondergedaan en dezen eer hierin welsprekend voorgingen dan schoorvoetend volgden.

Het uitwerken van een discrimerende rolverdeling in het begaan van het kwaad brengt allerlei complicaties en tegenstrijdigheden met zich mee, waarvoor het bijbelverhaal gevrijwaard is gebleven door de eenvoudige voorstelling van het gemeenschappelijk verkeerd handelen van het eerste mensenpaar. Het bijna gelijktijdige hiervan verandert in een met de middelen die Eva moet aanwenden toenemend tijdsverschil, en naarmate het haar meer moeite kost Adam tot meedoen te brengen, dient zij over meer raffinement in deze middelen te beschikken. En, wederom, naarmate zij geraffineerder te werk gaat, moet het gif van de slang bij wijze van spreken des te sneller hebben gewerkt, het zijn dan met vreemd bekwame spoed verworven eigenschappen van verleidingskunst die zij aan de dag legt, een soort ‚generatio spontanea' van het vermogen tot aanwenden ten kwade van het nog maar juist ontwaakte zelfbewustzijn, waardoor Eva zo snel en niet in haar voordeel verandert en eigenschappen ‚ontwikkelt' die in haar onschuld, even te voren, nog niet konden bestaan. De dichter van Genesis is de misschien wel enige geweest die zulke tegenstrijdigheden heeft weten te vermijden, de enige die wijselijk zich niet tussen man en vrouw heeft geplaatst. Want van dit laatste moesten de dichters het voor de verleidingsscènes hebben, Eva tot dan slechts eerst verleide van de twee wordt nu tot verleidster van den ander, en in hun gesprek geraken zij onenig, twist en verwijt doen zelfs aleer zij het eens worden in het kwaad of wanneer zij het nadien oneens worden over de schuld reeds hun intrede in hun relatie tot elkander en tasten deze aan. Aldus lijkt de conclusie niet meer gewaagd, dat de dichter van Genesis de beste verhaler geweest is. Wanneer de kunst van verhalen afhangt van het inzicht in de *tijdsindelingen* der te beschrijven en te verklaren handelingen, dan heeft zich de dichter van Genesis vrij gehouden van fouten die ontstaan doordat op een niet te verantwoorden tijdstip handelingen en eigenschappen optreden welke volgens de gegeven situatie nog niet aan de orde konden zijn. En de uitwerking, uitbreiding en ontbinding in factoren van het alles in zich, in een samengesteld evenwicht besloten houdende bijbelverhaal heeft onvermijdelijk met het ontijdig, in een a.h.w. psychologisch anachronisme optreden van verleiding, verwijten en twist het verhaal aan organische eenheid en homogeniteit doen inboeten.

De Middeleeuwer *Avitus* maakt nog geen groot tijdsverschil tussen

Eva's en Adams misstap, er schuift zich geen lange verleidingsscène tussen. En er is, evenals voordien ten opzichte van Eva, meer suggestieve beschrijving der handeling dan gesproken woord. Adam keert terug van elders in de Hof en verlangt naar de omhelzingen en kuise kussen van zijn vrouw. Hij treft haar aan met de fatale vrucht half gegeten in de hand. In weinig woorden zegt zij hem dat deze hem aan de goden gelijk zal maken (om blasphemie te vermijden, lijken de dichters op dit moment bij voorkeur hun toevlucht te nemen tot het heidense meervoud). Van verleiding is nauwelijks sprake, maar later zullen wij het argument uitvoeriger tegenkomen, waarbij de vrouw den man aanspoort een man te zijn en niet meer te aarzelen dan zij, en zo hij al niet voorging, haar nu tenminste te volgen. Adam weifelt niet, hij volgt haar snel. En dat hij met zulk een spoed ingaat op wat zij zelve, bij Avitus, zo weifelend beging, zou men in mindering kunnen brengen op haar schuld. Door Adam zoveel korter, eigenlijk zonder aarzeling tot de daad gebracht te zien waar Eva zoveel langer en aarzelender over deed, wordt a.h.w. in tijd en omvang de schuld van Eva ingekort en verminderd, en als voor de dichter de eerste schuld wel als de meeste schuld gold, dan loopt toch Adam als het ware daarop in. En snel voltrekt zich hierop de verandering ten kwade aan beiden.

In die vrije bewerkingen waarin Adam eerst de duivel heeft weerstaan, kan men verwachten dat het Eva lang moeite zal kosten hem tot andere gedachten te brengen. Dat zou haar schuld en verantwoordelijkheid verzwaren. Toch maakt het voor den oud-Angelsaksischen dichter *Caedmon* in de beoordeling geen verschil, daar zij immers de misleide blijft. Het is de boodschapper van den Boze, ‚he who in hatred was hostile to God', die haar ertoe beweegt nu ook Adam deelgenoot te maken van het door haar ontvangen goddelijk gezicht, dat als een hallucinatie van duivelswege wordt beschreven, een verraderlijk gezichtsbedrog en misleiding der ziel. Zij gaat tot hem ‚one fruit in her hand in her heart yet another'. De Boze heeft haar hart overmeesterd, ‚the weak mind of the woman, till she trusted his talk'. Zij gelooft, te goeder trouw, dat de boodschapper een afgezant Gods is, en dat zij, nu zij van de zoete appel at, tot in de hemel schouwt.

I can see all His angels,
wheeling about Him on heavenly wings.

Vol vreugde en vertrouwen overhandigt zij Adam de appel, zeker dat deze afkomstig is van God.

This apple resembles naught else on this earth,
I am sure, as he says, it is sent us from God.

Dan vernemen wij dat Eva vaak en dringend tot Adam spreekt:

Pleading all day for a deed that was dire

maar haar woorden, het hoe en de middelen waarmee zij Adam overreedt, worden ons niet meegedeeld, en ook overigens wordt zij niet de verleidster, immers ‚she saw not the evils'. Uitdrukkelijk verklaart de dichter, die geen smet op haar wil laten rusten, dat zij meende Gode gevallig te handelen door aldus tot haar man te spreken

She thought she would foster the favour of God
By her speech to her spouse.

Met weinig woorden volgt er dan, hoe Adam van gedachte verandert en zich voegt naar haar wil, en daarmee hel en dood uit haar hand ontvangt.

But the food that they took was the fruit of all evil,
The slumber of death and the sleights of the devil,
Hell and destruction for stricken mankind.

Uit alles spreekt diepe deernis met het door de duivelse misleiding in het ongeluk gestorte eerste mensenpaar, de grote droefenis over hun lot en de nasleep daarvan voor het ongelukkig mensdom die de vrome dichters, lang voordat romantiek en individualisme hun aandacht van het algemene mensenlot afleidde naar het speciale, heeft vervuld en tot het schrijven hunner bewerkingen van het paradijsverhaal bewogen.

Ook in *Grotius'* Adamus Exul spoort de slang Eva aan, nu ook haar man het verboden genot te doen smaken, dien hij ziet naderen, terwijl hijzelve wegsluipt en zich verschuilt. Adam is na zijn omwandeling in de Hof eindelijk weer in de nabijheid van het heilig hart van het paradijs teruggekeerd en vraagt zich af, waar Eva zo lang bleef en waarmee zij haar honger stilde.

Voor Grotius is Eva nu op slag de verleidster, van het eerste woord af. Uitdagend antwoordt zij hem, hoe zij daar ligt op een bed van groen gras onder de boom die haar zowel schaduw als voedsel bood. Nog uitdagender, op zijn veelzeggende vraag dat dit toch de boom is, waarvan de vruchten hun zijn verboden, haar antwoord dat zij daarom juist ongehoorzaam is geweest. Kan zulk een kleur als van dit ooft iets kwaads verbergen?

Yes, Adam. He did warn us not to touch the Tree;
He bade us shun its fruit. And this same cause it is
Why I have disobey'd: See how its ruddy colour
Intrigues the eye! Think you that aught but good can lurk
Within, when on the outside it appears so fair?

Adama, sic est: vetuit attingi arborem,
Fructum caveri jussit: hoc ipsum fuit
Cur non caverem: Cerne quam rutilus color
Praestringat aciem luminum: Ecquid tu putas
Intus latere, si foris tantum est boni?

Grotius heeft Eva vooral als de verleidster gezien, of zijn psychologisch inzicht (verwonderlijk bij zulk een abstracte geest, maar hoe jong was hij nog) deed hem beseffen dat Eva haar schuldgevoel alleen kon wegdringen door het met uitdagend optreden te loochenen. En zij heeft er belang bij, dat Adam méédoet. Elk woord van haar legt het dan daarop toe. Laat hij welgemoed uit haar hand de appel aannemen, zíj geeft hem die toch, zijn vrouw. Nu en dan in haar bewoordingen wel van Grotius' scherpzinnigheid en debatvaardigheid profiterend, zodat wij meer dezen dan haar daarin herkennen, is zij toch in haar levendige antwoorden op Adams aforistische tegenwerpingen (Servire magno est summa libertas Deo: God den Heer dienen is de grootste vrijheid, een grondstelling als later bij Vondel, wiens grondslag mede hierdoor gelegd kan zijn) telkens weer ook de vrouw die hier spreekt en die haar tegen zichzelve in doet zeggen, dat zij geen spijt heeft van haar daad. Grotius was al genoeg psycholoog om het symptoom der ongewilde schuldbekentenis door uitdrukkelijke schuldontkenning in de taal te hebben ontdekt: en toch heb ik er geen spijt van. Laat ook Adam de vrees schuwen, hij is tot groter dingen geboren! Het is echter een Eva de wanhoop nabij, deze ogenschijnlijk zo overmoedige. Zij bezweert Adam haar niet in de steek te laten, bij haar bekoringen en omhelzingen en hun huwelijksliefde, haar geluk of haar lot als een kameraad te delen. Heeft zij hem ooit (op hoe kort verleden doelt die uitroep) reden tot twijfelen aan haar trouwe verbondenheid gegeven? Hoe kan zij zich gelukkig prijzen, als hij aan haar twijfelt. Het zijn zulke argumenten die de rede tot zwijgen brengen en Adam zwichten doen in deze strijd tussen de ene liefde en de andere, die tot God en die tot zijn vrouw, elk op zichzelf zo groot, en elk een plicht hem opgelegd van hoger hand. Het is Gods wil die de liefde tot zijn vrouw boven alles stelt. En, vraagt hij slim naief en

daar nu voor Eva niet onderdoend: is het verlies van één appel voor God niet een kleinigheid? Eva vuurt hem nu als een furie aan: dat is mannentaal, laat God je nu als mededinger leren kennen, ons zij gelijke eer bewezen. Maar even vrouwelijk snel slaat haar hybris in ontsteltenis om, als zij Adam ziet verbleken, en zij smeekt dat het onheil op haar neerkome, opdat haar man gespaard blijve.

Deze scène is in Vondels Adam in ballingschap dezelfde als bij Grotius, *Vondel* volgt hier zijn voorbeeld bijna op de voet, in soms letterlijke vertalingen, maar toch zonder gelijke tred ermee te houden, want wat hij ervan overhoudt, is minder dramatisch en wat hij eraan toevoegt geen versterking. Eva's verleidingsmacht is gering, haar argumentatie een schoolse herhaling van wat Belial haar heeft gezegd en bijgebracht, en het psychologische element, bij Grotius telkens weer verrassend aanwezig, door het overwegend theoretiseren meer naar de achtergrond gedrongen. Eva brengt ook hier minder haar bekoringen in het geding dan leerstellingen en redeneringen, haar woorden missen daardoor de directe werking van de menselijke neigingen en van haar innige relatie tot Adam. Men verwondert zich dat Vondel juist hier, waar in dramatisch opzicht zulke kansen waren geboden, tot verhalen zijn toevlucht neemt. Hij laat deze scène lang duren maar niet uit merkbare lust om zich in de smartelijke confrontatie der twee eerste mensen in hun eerste belangenstrijd te verdiepen. Eer zou men kunnen menen, dat hij de val van den man, voor hem zo dominant en definitief, zo lang mogelijk heeft willen uitstellen of in elk geval zijn aandacht er zo sterk en langdurig door in beslag genomen werd, dat hij minder aandacht aan Eva heeft kunnen en willen besteden.

Vondel stelt zich Adam, naar het beeld van God geschapen, met bovennatuurlijke gaven begiftigd voor, naar het voorbeeld der kerkvaders. Hij zou immers de grootste wijsgeer zijn geweest die de aarde ooit voortbracht, volgens Augustinus de schitterendste filosofen in geestkracht overtreffend als de snelheid van een vogel die van een schildpad. Hij staat daar in het Berecht ‚betreffende den staet van den eersten mensche' uitvoerig bij stil. Adam is Vondels held, en zijn treurspelheld vervolgens. Eva is niet zijn heldin, alleen de martelaressen konden zijn treurspelheldinnen worden. Eva staat buiten die kleine schare, door Vondel in zijn werken vereerd, zij behoort tot het aardse element, dat aan de invloedssfeer van het kwaad, van den Boze blootstaat, en ongehoorzaam aan God, ondergaat zij verdiende straf, die Vondel tot geen droefheid, den dichter tot geen tragiek beweegt. „De Schepper aller dingen schiep Adam naer zijn beelt, heiligh, wijs,

rechtvaerdigh, oprecht en volkomen." Deze volkomenheid bestond voor hem in ‚eene overnatuurlijcke schenckaedje' die de vleselijke en geestelijke natuur van de mens, welke hem naar engelen en dieren doet overhellen, in evenwicht houdt, dank zij deze ‚uitmuntende gave van Erfrechtvaerdigheit, waermede, als met eenen gouden toom, het meerder het minder deel moght intoomen, en het meerder deel in gehoorzaemheit onder Godt lichtelijk ingetoomt worden'. Met Gregorius betreurt hij: „Toen Adam de Godtheit ontviel, — bezweeck het licht des verstants, en alle blijschap, in den paradijze genoten". Het is Vondels droefheid bovenal en zijn lering, dat Adam deze bovennatuurlijke gave verloren liet gaan, mede door schuld en toedoen van Eva.

Adam, hooggestemd door zijn vrome inkeer tot God, keert van zijn bespiegelende afzondering terug en ziet naar Eva uit. Haar woorden zijn letterlijk die van Grotius:

Godts appelboom verleent mij schaduwen en spijs. (1229.)

Bij Grotius zijn dit haar eerste woorden, in volle uitdaging terstond, maar bij Vondel schuiven daar nog enkele regels tussen, waarin Eva bits vraagt, of Adam afkerig is van zijn bruid die hem met verlangen wacht. Die tussenvoeging bepaalt aanstonds het karakter dezer scène bij Vondel. Eva staat hier van begin af aan tegenover Adam, hun verwijdering wordt al met de eerste woorden te kennen gegeven. Eva zal ook verder in deze scène strijdlustig blijken, en vinniger dan in andere bewerkingen. Is zij bij Grotius vooral inderdaad de verleidster, die rol vermindert bij Vondel niet alleen door haar beredeneerdheid, trouwens ook bij Grotius opgemerkt, maar ook door haar agressiviteit. Tot verwijten en twist komt het ook bij Avitus, bij ‚Caedmon', en bij Milton, maar pas als het onheil is geschied, als beiden tot andere staat zijn vervallen. Eva attaqueert Adam reeds met vinnige verwijten, terwijl deze nog in staat van onschuld is. Het peilverval in het verkeer der eerste mensen met elkaar treedt bij Vondel reeds in de verleidingsfase in, en niet pas als zij beiden hun naaktheid hebben ontdekt, hun onschuld is verloren, en de paradijsval is voltooid. Hun harmonie wordt hier wel vroeg verstoord, er vallen harde woorden, terwijl de paradijsstaat, in Adam, nog ongeschonden voortduurt. De verleidingsscène, die door Adams onschuld zich niet anders dan nog op hoog plan, door Eva's schuld op hellend vlak kan afspelen, daalt hier wat Eva betreft al naar het lager plan van na de val, wanneer immers bij de mens het vruchtgebruik van de geest tot misbruik is geworden en het misver-

stand is ingetreden, de verwijten, de twist, de misleiding, de ganse scala der mislukkingen van het menselijk contact, waar vrijwel alle omgang door is aangetast. Met het kennen van goed en kwaad is het dualisme der menselijke natuur gerealiseerd en bezegeld in het goed en kwaad *doen,* het goed en kwaad *zijn,* de eeuwige verdeeldheid in de mens en in de wereld, tussen de mensen onderling. Vondel laat deze verdeeldheid tussen Adam en Eva vroeger intreden dan anderen, bij hem is deze scène er meer een van onenigheid dan van verleiding. Zijn Eva is dan ook voor verleidster te heftig, haar sterkste middelen laat zij ongebruikt, en men vraagt zich af, waarvoor Adam dan zwicht. Eva verleidt niet maar eist hem voor zich op, zijn huwelijksgelofte sloot toch geen weigeringen in. Welnu, dan:

> Zoo draeg u, als een man, en laet ons lotgemeen
> Te gader leven. (1273-'74.)

Twee voorwaarden stelt zij: dat hij de vrije wil gebruikt (wijsheid van Belial afkomstig) en haar het eerste blijk van liefde geeft.

Adams tweestrijd weerspiegelt weer die bij Grotius maar bij Vondel dringt Eva fel en twistziek aan, met verwijt en dreigement. Hij zal haar, als zij hem om een appelbeet verloochent niet meer zien: wij zijn alreeds gescheiden. En alle dieren roept zij tot getuigen van zijn ‚wrevlen aert'. Adam bezwijkt niet voor haar bekoring maar voor haar dreigement:

> Leef lang, gedenk dat gy uw vrou nu 't leste ziet. (1325.)

Adam vraagt dan de Heer vergeving „dat ick een'oogenblick mijn wederga behaegt". Hij hoopt dan maar dat God de appel zegenen zal. In navolging van Grotius slaat nu ook hier op het zien van Adams dodelijke ontsteltenis die hem verbleken doet alsof hij gif heeft ingenomen, haar toorn in bezorgdheid en zelfbeschuldiging om:

> Ick hebbe alleen dien last op mijne ziel genomen. (1355.)

Hoewel ook *Milton* in deze scène een typisch mannelijke inkleding der argumentatie vertoont en ook bij hem de figuur van Eva door de rationele en intellectuele inslag van haar woorden aan psychologische geloofwaardigheid en aan bekoringsmacht inboet, is zij toch vrouwelijker, milder en sympathieker dan bij Vondel, zij doet geen verwijten en maakt geen onenigheid, de innige verhouding van Adam en Eva blijft intact en de toon van de gehele scène is bij Milton beheerst door zijn droefheid om wat onherroepelijk gaat gebeuren. Zij opent evenals

bij Vondel met een ‚dramatische' tegenstelling, het moment vlak voor het onheil wordt geaccentueerd doordat nog eenmaal voor het laatst de illusie wordt opgeroepen van een onverstoorde idylle. Adam is bezig een krans voor Eva te vlechten, maar bezwaard door een vaag voorgevoel voelt hij zich gedreven haar te zoeken en vindt haar niet ver van de boom, een idyllisch weerzien als een baroktafereel uit de schilderkunst. Het is versierd met een van Miltons talrijke anachronismen waar de hedendaagse lezer moeilijk aan went.

> Adam the while,
> Waiting desirous her return, had wove
> Of choicest flowers a garland, to adorn
> Her tresses, and her rural labours crown,
> As reapers oft are wont their harvest-queen. (IX 838-'42.)

In afwijkende bijzonderheden gaat Milton verder dan Vondel, en in dat opzicht nadert hij alreeds meer de romantiek, met haar grote vrijheid van voorstelling ook ten opzichte van sacrosancte overlevering.

Het dan volgend gesprek tussen Adam en Eva, dat tot zijn meegaan in haar overtreding voeren zal, ontwikkelt zich op een moreel hoger plan dan bij Vondel, zonder in verwijt en dreigement te vervallen, er zijn een waardiger Eva en een mannelijker Adam hier aan het woord. De bittere woorden zullen pas later vallen, als het onheil is geschied en de eerste mensen tot de eerste twist geraken en de eerste blijken van wederzijds onbegrip aan de dag treden. Eva is ook als vrouw boeiender en haar inspanning om Adam te overreden overtuigender.

Er kan hier van geen eigenlijke verleiding van Adam door Eva gesproken worden. Niet uit begeerte tot medegenieten noch om in macht of vermeende goddelijkheid te delen volgt hij haar in haar daad maar om te delen in haar lot of mee te dragen aan haar schuld. Ook Eva had te kennen gegeven dat het gemeenschappelijk leven haar boven alles ging. Zij verbond de liefde met haar schuld en verwarde deze beide, toen zij sprak:

> Thou, therefore, also taste, that equal lot
> May join us, equal joy, as equal love. (IX 881-'82.)

Uitdagend als bij Vondel was zij hem ook niet tegemoet getreden, maar haar gelaat drukt ‚excuse and apology' uit, als zij zich naar hem toehaast waar

he her met,
Scarce from the tree returning; in her hand
A bough of fairest fruit, that downy smiled,
New gathered, and ambrosial smell diffused. (IX 849-'52.)

En hoe anders haar eerste woord tot Adam, geen overmoedige uitroep hier maar een bedremmelde vraag

Hast thou not wondered, Adam, at my stay? (IX 856.)

Alsof er een misverstand valt op te helderen over de aard van het verbod en het ware karakter van de boom, haast zij zich hem mee te delen wat de slang haar heeft geleerd, zijn argumenten herhalend als een onbegrepen les. Dat komt overeen met Vondels weergave, maar Miltons Eva, zachter dan die van Vondel, heeft maar één wens, met Adam één te zijn, ook in deze ervaring. Zij speelt geen bitse troeven uit als ‚wij zyn alree gescheiden', maar vreest te laat afstand te willen doen van een staat die hen van elkander onderscheiden zou, indien hij niet met haar deelt. Het kan geraffineerder lijken maar eer ziet het ernaar uit, dat zij zelf in haar drogreden gelooft. Natuurlijk wenst zij eigenlijk schuld en gevaar te delen en hoopt zij hem tot medeschuldige te maken, maar zoals het in het menselijk bewustzijn nu eenmaal altijd toegaat — en hier dan voor het eerst — verdoezelt en verdringt zij haar ware bedoeling en drijfveer ook voor zichzelve. Zij verhaalt haar ‚story', ‚with countenance blithe', maar daarachter schuilen vrees en schuldgevoel die haar het argument doen vinden van ‚alles delen'.

Lest, thou not tasting, different degree
Disjoin us, and I then too late renounce
Deity for thee, when fate will not permit. (IX 838-'85.)

Die diepe ontsteltenis die zich bij Vondel van Adam meester maakt, nadat ook hij heeft gegeten, treedt hier reeds op, als hij ontwaart hoe Eva zich vergat. Sprakeloos en bleek tracht hij eerst de schok in zichzelf te verwerken, waarvan hij de gevolgen reeds tot in verre toekomst overziet. Een diep medelijden met Eva vervult hem. Een voor de menselijke roerselen sensitiever dichter dan Vondel is hier aan het woord en die dieper de bekoring der vrouw heeft ondergaan en haar aard begrepen.

O fairest of Creation, last and best
Of all God's works, creature in whom excelled
Whatever can to sight or thought be formed,
Holy, divine, good, amiable, or sweet!
How art thou lost! how on a sudden lost,
Defaced, deflowered, and now to death devote! (IX 896-901.)

Bijna als bij ‚Caedmon' ziet Adam haar hier jammerlijk misleid, ‚some cursed fraud of enemy has beguiled thee'. Haar ondergang echter kan niet anders dan ook de zijne zijn, met haar zal hij sterven.

How can I live without thee; how forego
Thy sweet converse, and love so dearly joined,
To live again in these wild woods forlorn? (IX 908-'10.)

Beheerst en zacht klinkt daarop zijn berisping, eigenlijk geen verwijt maar bedroefd inzicht.

Bold deed thou hast presumed, adventurous Eve. (IX 921.)

Adam begaat de zonde dan als een offer voor haar gebracht, hij kiest haar zijde maar niet door verleiding ertoe gebracht doch vrijwillig; voor Milton is zelfs Eva's schuld maar zeker die van Adam tragische schuld. Zij zijn tot in het begaan der eerste overtreding edele schuldigen. Verlaagd ziet hij hen pas na de val, dan immers als Adam van de verboden vrucht gegeten heeft, ontsteekt in hem het lager vuur, de zinnelijke begeerte. Eva, opgetogen dat hij met haar eenzelfde schuld wil delen, en nog willende geloven dat het geen schuld is en dood noch leed aan hen zal brengen, omhelst hem, dankbaar en teder wenende, eigenlijk verlicht niet langer haar schuld alleen te zullen dragen, biedt hem de vrucht aan alsof het een liefdeblijk en een beloning ware, het tragisch loon dat zijn ondergang behelst. En hij eet zonder aarzeling ervan. Het aardrijk beeft, de paradijsnatuur verandert.

Earth trembled from her entrails, as again
In pangs, and Nature gave a second groan;
Sky loared, and muttering thunder, some sad drops
Wept at completing of the mortal Sin
Original. (IX 1000-'04.)

In elk der hier vergeleken bewerkingen vinden wij dit visioen van aarde en natuur die hun heerlijkheid verliezen, uitwendig teken van de val en van een schepping die door de mens in zonde wordt bewoond. Dood en schuld, de broosheid van lichaam en ziel, zij zijn in de ontwaking van het bewustzijn begrepen, schuld en dood komen in het menselijk besef pas tot leven. Milton begrijpt hier de schuld met name als vleselijke zonde, als hoedanig zij in de theologie niet algemeen opgevat wordt. ‚Carnal desire' ontvlamt. Adam ‚on Eve began to cast lascivious eyes; she him as wantonly repaid, in lust they burn'. En de beschrijving volgt van het lichamelijk samenzijn en zijn genieting, van de weelde van het bloemenbed waarin zij neerzinken, van de weelde der verstrengeling, waar de dichters zich tenzij dan veel later slechts zelden toe laten verlokken, zeker opvallend bij een christendichter als Milton.

> There they their fill of love and love's disport
> Took largely, of their mutual guilt the seal,
> The solace of their sin, till dewy sleep
> Oppressed them, wearied with their amorous play.
> (IX 1042-'45.)

Van de glanzende sluier hunner onschuld ontdaan wachten zij later verslagen zwijgend Gods vonnis af. Nu is ook de tijd rijp voor misverstand en verwijt, die opschieten waar de mens zichzelf alleen en de ander niet meer ziet.

Schaamte drijft hen naar het diepst van het bos. En lang gaan hun in zichzelf vereenzaamde klachten en aanklachten over en weer om wat niet meer ongedaan te maken valt, een vruchteloos en voor elkanders nood blind en doof betreuren van hun verloren staat.

> Thus they in mutual accusation spent
> The fruitless hours, but neither self-condemning;
> And of their vain contest appeared no end.

Woorden, aan het slot van het negende boek, die al niet meer alleen op het eerste schuldige mensenpaar lijken te doelen, maar die zich voortzetten door de eeuwen en waarin men het altijd durend twisten en het eindeloos hernieuwde misverstand der zo bitter van begrip voor elkander verstoken mensen verneemt en herkent.

J. B. Charles

VERJAREN EN GROEIEN

„'T is Love, not years nor Limbs, that can Make the Martyr or the Man".
Richard Crashaw in Hymne to Saint Theresa, 1646.

Het Verjaren

Wanneer wij dit schrijven is de dichter, criticus en essayist Victor E. van Vriesland 65 jaar oud geworden en hebben wij dit feit met velen in de lande gevierd.

Waarom gevierd? Er worden meer mensen vijfenzestig en maar zelden slaan wij daar acht op. Besloten om aan deze huldiging deel te nemen, wilde ik toch wel eens voor mijzelf verantwoorden, waarom ik dat zo vanzelfsprekend vond.

Ik ken dr. Van Vriesland als mederedacteur van dit blad en als mede-bestuurslid van een coöperatieve uitgeverij, zo bedacht ik om te beginnen. Deze overweging scheen mij echter weinig houvast te bieden. De lezer van „De Nieuwe Stem" weet, dat wij daarin te weinig van Van Vriesland lezen en ook de bedoelde uitgeverij heeft slechts bij uitzondering een manuscript van haar voorzitter los gekregen. Maar hoe weinig hiermee gezegd is bleek mij, toen mijn oog viel op de nieuwste poëziebundel die op mijn tafel lag, een halve meter verder dan dit schrijfblok. Sonja Prins. Er staan een paar prachtige gedichten in. En ik zou ze nooit gekend hebben, zij zouden, deze indiscretie moge mij worden vergeven, niet zijn uitgegeven zonder Van Vriesland. Ik haal andere bundels voor de dag: ook deze dichter debuteerde in „De Nieuwe Stem", ook deze dichteres, en in alle gevallen was het Van Vriesland, die ze promoveerde, terwijl nauwelijks groter onderscheid denkbaar is tussen hun poëzie en de zijne.

Wie is deze man, die Victor Emanuel heet, maar geen Italiaan is, die Van Vriesland heet maar niet van Friesland is, die behalve in het Nederlands ook poëzie in het Frans en het Duits schreef?

In zijn gedichten zie ik vooral één grondmotief: het ouder worden. Op zichzelf lijkt dit feit nauwelijks een motief te mogen heten. Zeker, de tijd gaat snel, gebruikt hem wel, en wat dan nog? De tijd gaat echter in het geheel niet. *Wij* gaan. Doordat wij gaan, wordt bij ons een tijdsbewustzijn gewekt. De dichter Van Vriesland is de man die zich weet te leven, die zich voelt gaan — Men mag zeggen: die zich

de tijd voelt ontgaan. Het motief van zijn poëzie is dit voortgaan, dit blijven leven. Schept het leven verplichtingen, stemt het tot dank, moet men het vervloeken? Men zal het, hoe dan ook, moeten uitleven. Dat is bijna het tegengestelde van zich uitleven. Deze dichter heeft een krachtige continuïteitsbeleving, met een sterk continu bewustzijn.

Het valt mij in, dat naar de verstandhouding van een kunstenaar met Vader Chronos (wat wel eens een der schuilnamen zou kunnen zijn van hem, die ons een ogenblik te leven toestaat) de litteraire stromingen en richtingen kunnen worden gekenschetst. Verschijnt de tijd aan de kunstenaar in de gedaante van een noodlot? Wil men offer zijn of slachtmes? Jammeren, in verzet vloeken, smeken om meer, zich romantisch hoovaardig voornemen de wereld in dit beetje tijd eens van iets wonderbaarlijks te laten opkijken? Wil men de toegemeten tijd of het toegewezen leven er snel en vrijwel achteloos doorjagen of het in vurige wanhoop verbrassen?

De dichter Van Vriesland wil noch overmoedig zijn noch onder de maat blijven. Wij leven dus. Het is geen onverdeeld genoegen, maar wij zullen zien. Wij zullen niet vooral naar dat voortijlende scherm om ons heen zien met de projecties erop die samen de wereld heten. Het is eenvoudiger om in de spiegel te kijken, „eerlijk en geduldig zijn innerlijk beluisterend", zoals hijzelf zegt over het dichterschap. „Niet de realiteit komt er op aan, maar de wijze waarop men deze verwerkt". De spiegel, of liever gezegd het spiegelen speelt daarom in zijn werk een grote rol. De dichter spiegelt zich allerminst narcistisch; de spiegeling is eerder een confrontatie. Men noemt als de wijzen waarop de mens zich essentieel van het overige geschapene onderscheidt, zijn prerogatieven van te kunnen lachen en wenen, van het woord en van het transcenderen. Men zal Van Vriesland nimmer zien wenen en zelden overgegeven zien lachen. Maar het prerogatief van de taal kan men hem steeds weer en overal exemplarisch horen bezigen. En in zijn creatieve werk ziet men overal hoe hij de transcendentie weet te beoefenen, de distantie (tot zichzelf) weet te treffen. De spiegel is van *deze* dichter zijn „kristal". Zij legt hem de spanning op: zo word je dus die je bent, zo blijf je die je wordt. Zijn zelfwaarneming is, om met Van der Horst te spreken: „geen fotografie, maar creatie". Deze man, die de naam „de onverzoenlijke" heeft verworven, is bepaald niet onverzoenlijk met het leven.

Ik kan daarom niet begrijpen waarom Ter Braak hem een „duistere dichter" heeft genoemd, zij het dan een duistere dichter van betekenis. Het lijkt mij onverantwoordelijk, dat Johannes Tielrooy in „Pano-

rama de la Litterature Hollandaise Contemporaine" zijn poëzie heeft gekwalificeerd als „de nature trop intellectuelle"; maar nu dezelfde schrijver van Maurits Dekkers Oranje-romans geschreven heeft dat zij „valent par la profondeur de la psychologie", doet zijn mening er weinig meer toe.

In de verzamelbundel „Drievoudig Verweer" (Querido, Amsterdam) hoeft men maar te bladeren om de bewijzen van Van Vrieslands verjaringsbewustzijn voor het grijpen te vinden.

Het „Du harrest aus" in *Sancta Vita Mystica* van ongeveer 1913 reeds; de prachtige *Epitaaf* (1925-1928); in *Raadsel van den duur* (1942); in *De oude man in het voorjaar* (1947); in *Rechtvaardiging;* in *In aetatem* LX.

Van Vrieslands leven is in zekere zin niets dan een in zichzelf verjaren. Daarom alleen al heeft het jarig zijn bij hem een typische functie: er staat weer een streep aan de balk, maar het duurt nog voort. De tijd dat „slapen kan, wie van den aanvang af den afloop kent" is nog niet daar — Waarom dus niet een glas geschonken? Het is eschatologische poëzie, maar het uiteinde ligt niet in de transcendentie, het is het einde van het leven-tot-dan. Terloops zij hier opgemerkt, dat zijn roman „Afscheid van de wereld in drie dagen" in dit licht een betekenis krijgt die zonder dat moeilijk kan worden opgemerkt. En, bij mijn weten, ook niet opgemerkt *is*.

Als het verjaren in beide betekenissen bij iemand zo betekenisvol is, kan het volgende niet verbazen. Er is een tijd geweest, dat het hem verboden was zijn verjaardag te vieren. Dit is zo uitermate eufemistisch uitgedrukt dat enige verscherping van de uitdrukking geboden lijkt. Er is een tijd geweest, waarin de Duitsers hier heersten en de Duitsers wensten ook op Victor E. van Vriesland hun geniale scheppingen als cyclon-B-gas toe te passen. Vlijtig geassisteerd door Nederlandse burgemeesters, secretarissen-generaal en politiemannen hebben zij naar hem gezocht, maar hij kon zich verscholen houden. Een huldiging, wat zeg ik, een telegram of een onvoorzichtige brief kon zijn dood betekend hebben. In die tijd schreef hij *In diem natalem* LII, met:

Moe en zwaar en vergaande,
Ben ik anders dan tevoren
En niet meer wie ik waande.
Ik vergeet wat ik was en had;
Vreemde in een ontvolkte stad

Schuifel ik schuw langs de straten.
Ik ben niet meer wie ik placht,
Ik word niet meer wie ik dacht —
Ik ben van mijzelf verlaten.

God zij dank is hij niet gevonden. Hij mocht acht jaren later *„in aetatem* LX" nog schrijven, een der mooiste gedichten die in 10 jaren in „De Nieuwe Stem" verschenen zijn.

Mee, omdat er een tijd was waarin het niet mocht, vierden wij en hopen wij te blijven vieren de verjaardag van een dichter die, waarschijnlijk vaak onpeilbaar somber, maar altijd loyaal jegens „de tijd", ja, aandachtig en liefdevol leeft door zich bezig te houden met het verjaren.

Het groeien

Tegelijkertijd, men mag zelfs zeggen: op dezelfde dag in november 1957, verschenen bij „De Bezige Bij" drie boeken waarin hetzelfde angstwekkende gebeuren een deel der onderwerpen vormt. Dit fenomeen, een gefantaseerd fenomeen overigens, noemen wij voorlopig „het buiten het menselijke plan groeien van mensen". Helaas zal het ons na een analyse van het reële gekke verschijnsel, dat zich dit gefantaseerde gekke en zelfs afschrikwekkende verschijnsel opeens ging voordoen, niet gelukken het beter te benoemen.

Van de in Antwerpen geboren *Hugo Raes* (1929) verscheen „Links van de Helikopterlijn en andere verhalen". Boeiende verhalen, in het proza van vandaag; waarmee ik nog iets meer wil zeggen, dan dat de taalvoering een hedendaagse is. Men kan, geloof ik, met gespannen verwachting naar zijn eerste roman uitkijken.

In het verhaal van hem „de schildpad" nu vindt een man een stof uit, die eerst dieren blijkt te doen groeien — de kop van de proefschildpad wordt zo omvangrijk als die van een grote geit — en dan ook mensen. De uitvinder en zijn echtgenote passen het spul op zichzelf toe en behalve dat zich andere niet onaangename verschijnselen in hun lichamelijke bestaan gaan voordoen, slaan ook zij aan het groeien. Zij worden voller en dikker, alleen hun huid groeit blijkbaar niet mee, maar wordt ten uiterste gespannen. Dat zal hun einde betekenen. „De vrouw steunde traag als een kind in coma, in doodsstrijd. De man hief zijn hand op als wou hij een beslissend gebaar doen, de tij van het dikke onheil keren. Maar hij geraakte niet verder. Plots

hief hij het hoofd op, rekte traag de nek, en de vrouw scheen te trillen. Bijna gelijktijdig scheurden ze open".

De tweede schrijver die mij binnen een week op het losgeslagen groeiproces onthaalde was ook een Belg, nog jaren jonger dan de vorige: *Paul Snoek.* Zijn boekje heet „Reptielen en Amfibieën" en alleen al om het kostelijke „kanonnenapostolaat" moet men het beslist even kopen. Bij hem komt de groeigrap voor in het verhaal „Henri Rousseau O.A." Is het science fiction, dat gegroei? Nee, het is fiction zonder science, aangezien het groeien deze keer niet op een uitvinding of althans de ontdekking van een groeistof plaatsvindt. Heeft het verhaaltje in zoverre dus geen begin, een einde biedt het ook niet, het houdt gewoon op, zo: „Gans mijn omgeving had zulke kleine dimensies aangenomen, dat ik moest vaststellen dat ik reusachtig groot geworden was. Van het oerwoud bleef nog slechts een stadstuintje over. De wolken kon ik als sigarettenrook uiteenwaaien. Ik was geweldig bang. Van de aangrijpende kleurenpracht van daarnet bleef niets meer over dan een afgekookt grijsgroen kleurtje, dat alles als stof bedekte. De zon, die ik bijna grijpen kon, keek me aan als een zeer boos oog. Een reus is wel het meest bange wezen op aarde, denk ik." (blz. 40)

Het derde boek is een van de omvang van een roman, het is de verhalenbundel „de versierde mens" van onze *Harry Mulisch.* Ik word wel eentonig, maar „de versierde mens" moet men ook kopen, als men niet van plan is het te stelen of te lenen (wat bij mijn kennissen blijkbaar hetzelfde is; trekken jullie het je vooral aan, ik woon nog op hetzelfde adres). Het verhaal „Keuring" bijvoorbeeld is van een in Nederland nog bijna niet vertoonde lekker-lopendheid en behalve dat van een geneeskrachtige brutaliteit. Alleen onze hedendaagse militaristen-ex-communisten zullen „de keuring" afkeuren en het Opbelbureau zal van Harry Mulisch ongetwijfeld een dossier gaan aanleggen. Als dat dossier er niet al is, omdat Harry Mulisch bij de concurrentie uitgeeft. Maar het gaat hier niet over „keuring" doch over het verhaal „Quauquauhtinchau in den vreemde". Q. wordt geboren in de ruïne van een Mayapaleis, tegelijkertijd dat zijn moeder daar de geest geeft. Zij schonk het leven en gaf de geest. Moeders zijn gevers die geen grenzen kennen. De jongen met de moeilijke naam doodt, op noodlottige wijze, door hem met de duivel te verwisselen, zijn „Vader", dat wil zeggen de man die hem tussen de stenen gevonden heeft en blijft, als hij zijn misslag ontdekt heeft, bewusteloos op het veld liggen. Dan begint hij te groeien.

„En vijf dagen later was Q. nogeens een meter gegroeid. Hij was

toen twee en een halve meter lang en Sumac had hem in zijn hut gelegd, die zij leeggehaald en schoongemaakt had en zo goed mogelijk afgesloten". Het duurt niet lang, of Q. groeit met zijn hoofd door de ene en met zijn voeten door de andere muur van de hut. Daarna kraken alle hutten van het dorp achter elkaar ineen. En de bomen. Hij groeit in een eenparige versnelling. Zijn hoofd groeit over de landengte naar Guatamala, verpulvert Honduras en Nicaragua, met zijn haren aan alle kanten in zee. De rechtervoet ligt tenslotte op Alomogordo in de woestijn van Nieuw Mexico, de linker schuift over Californië in zee. Hij verdwijnt daarna in het heelal.

Deze groeivertelsels zouden iets van science fiction kunnen hebben, als zij „verklaard" werden. Een noodzakelijk kenmerk van die soort ongerijmde verhalen is namelijk, dat zij pseudo-rijmend gemaakt worden. Een niet noodzakelijk kenmerk ervan, een bijkomende fictie, is geworden, dat de science plus fiction in de toekomst heet te spelen. Men vindt zo'n groeiverhaal van het „echte" genre in „de stenen bloedzuiger" van *Robert Sheckly* (Ooievaar nr. 60), vertaald door *Sybren Polet*. Maar aan dit kenmerk voldoen onze drie verhalen niet.

Nu is het wonderbaarlijke groeien niet iets van vandaag. Alice wist er al van in Wonderland en haar navolger, de Kleine Johannes; deze laatste voornamelijk in de variatie van het kleiner groeien, als deze uitdrukking „kleiner groeien" tenminste niet te gewaagd is. Vóórdien doet zich ook de situatie voor van normale mensen in reuzenlanden of onder de dwergen, maar de Lilliputters groeien niet, door een monsterproces dat verraderlijk inzet, kleiner, noch wassen de Brobdingnags tot reuzenhoogte. Zij zijn zo, en Gulliver is zoals *hij* is. Het groeien is, meen ik, vrij jong in „fiction".

Wat zou er aan de hand zijn met dat vreeswekkende groeien, in drie verhalen van drie auteurs, op één dag in Nederland verschenen? Gesublimeerde kankervrees? Onbewuste responsie op de thans onder de massa gebrachte theorie van het uitdijende heelal? Op het regelmatig verspreid nieuws, dat het genus mens blijkt te groeien? Dat men door knutselen met chromosomen kikkers de grootte van konijnen kan doen aannemen? Of is het veel ingewikkelder? Wordt hier onbewust op litteraire wijze verwerkt de abortieve poging, namelijk in materialibus, van de mens tot dat transcenderen waar wij hierboven over spraken bij de dichter van het verjaren? Misschien wil deze flirt met een onmenselijk ruimtebeeld iets laten zien van de ziekelijke angst die alom heerst. De mens is zó bang voor andere mensen, dat hij ze als on-men-

selijk projecteert. Deze angst heeft een grondsslag van liefdeloosheid. *Buytendijk* schrijft over de grootte-constantie in zijn „Algemene theorie der menselijke houding en beweging", dat deze alleen bewaard blijft, „zolang de normale, vitale functionele band met de omgeving gehandhaafd wordt". Ontbreekt het daaraan? Het zou allemaal kunnen. Wij zijn tegenwoordig wel zo ver, dat wij weten dat wij het bepaald niet alleen van het bewustzijn van onze kunstenaars moeten hebben, maar meer nog van hun onbewustzijn. Zouden zij zich daarvan zelf bewust zijn?

Cees L. Kruithof

VLOEK

het god verdoem mij
dat zo dikwijls uit je mond glijdt
is de schaduw van het haangekraai
heel vroeger uitgesproken
nu door jou herhaald
een tweede mens loopt aan de overkant
sterren tegemoet
en baadt zich in de onschuld
van drie hangende woorden
god
verdoem
mij a u b

ERGENS IS DE MENS VRIJ...

Ik heb je in de verte zien staan
onder schuld van zwarte zinnen
met een schaduw aan je schreeuw
Een volle maan
kwam rond staan in je verstand
en de prikkel van het haangekraai
liep je in het veld vooruit
Ik zag je hoofd
een koude stem van diepe kroegen
dat met zwellende tussenpozen
aan mijn mond vooroverboog

CULTE DU MOI

ik sta voor jou
in een schoot van duisternis
als krimpend oogagaat

ik dring door tot je wimpers
die het vervoermiddel van ongeduld
in broze kleur gesloten houden

ik reik in je denken
als de spelleiding van een orgelstem
die samenklank in ons geheugen brengt

Annie Romein-Verschoor

NEDERLANDS PROZA

Hella S. Haasse: De Ingewijden. Roman 1957.
N.V. Em. Querido's Uitgeversmij. Amsterdam.

De inzet van Hella Haasse's laatste roman is bijzonder gelukkig. In die eerste zestig bladzijden is de Amerikaanse familie Manning ten voete uit met bekwame pennestreken neergezet op haar landerige reis door Griekenland, loom en sjagrijnig, ruzieënd en verveeld. Het echte verhaaltalent is bij ons zeldzaam en waar het voorkomt, neigt het gauw naar het al te vlotte genre. Weinige Nederlandse auteurs zijn op het niveau van Hella Haasse in staat een aantal karakters met hun onderlinge spanningen zonder een zware omhaal van beschrijvingen in een 'plot' onder te brengen.

Ook verderop in deze lijvige roman krijgt de schrijfster herhaaldelijk kans haar beste kwaliteiten te tonen. En toch komt ons tegenover de ernst en de bekwaameid, waarvan dit boek getuigt, het harde woord 'mislukking' op de lippen, mislukking dan wel te verstaan in verhouding tot de eisen, die men aan een schrijfster als Hella Haasse mag stellen. De oorzaak van die 'mislukking' (tot goed begrip blijf ik dat woord toch maar tussen aanhalingstekens schrijven) ligt m.i. daarin, dat zij haar doel, ik zal niet zeggen boven, maar naast haar bereik stelt, dat zij in plaats van de psychologische roman te schrijven, die in haar lijn ligt, zich toelegt op een ideeënroman, waarbij de goede schrijfster verloren raakt in de middelmatige savante. Ook al in een eerder boek van haar werd het verhalende element verdrongen door een beschouwelijkheid, die niet genoeg diepgang had en te vaag was om deze voorrang te rechtvaardigen.

Zo vaag blijven die ideeën ook hier, dat het me moeite kost ze los te maken uit het verwikkeld geheel van bespiegeling en de kunstig in elkaar geknoopte levensverhalen van de zes hoofdfiguren, die een al te gedienstig toeval aan de voet van de berg Ida op Kreta samenbrengt. Van de twee ideeën, die de levensbeschouwelijke grondslag van deze roman vormen is het éne in de titel en nog eens in een duister motto van Pindaros aangeduid, en, met het andere, dat zijn oorsprong vindt in het mythisch motief van de moedercultus, uitgewerkt in bespiegelende intermezzo's, hoofdzakelijk ondergebracht in de wat schoolse gepeinzen van de met zijn leerlingen in Griekenland reizende leraar Lucas

Gosschalk. Het is al bedenkelijk, dat deze Gosschalk de meest boekige, de minst tot leven gekomen figuur van de roman is. Hij zwoegt sinds jaren aan een ontwerp dissertatie over de Godinnen Demeter en Persephone-Kore, twee aspecten van de Moeder-Aarde-godin, waarin hij wil aantonen, dat de aan die godinnen gewijde Eleusinische mysteriën met hun gedachten van verlossing, verzoening, reiniging, uitverkiezing door inwijding en wedergeboorte wel verre van een aankondiging van het Christendom te zijn, veeleer in hun verheimelijkt ceremoniëel, alleen voor de uitverkorenen toegankelijk, een ontaarding betekenen van het universele deelhebben aan de gaven van leven en dood, waarover de godinnen beschikten.

In het leven van al de zes hoofdfiguren heeft de schrijfster het inwijdingsverlangen en zijn schamel resultaat centraal willen stellen, de menselijke behoefte tot het scheppen van 'vormen van gemeenschap', waarin hij bevrediging hoopt te vinden voor zijn verlangen 'er bij te horen', 'opgenomen te worden in een zinvol geheel', maar ik vraag me af hoeveel van haar lezers zonder de hierboven aangehaalde uitleg op het stofomslag dat centrale thema herkend en de samenhang met het Grote Moeder-motief begrepen zouden hebben.

Om deze zes gevallen in elkaar te laten grijpen ziet de schrijfster zich gedwongen het toeval wel een erg grote rol te laten spelen en wat erger is, een zware wissel te trekken op haar episch vermogen door met een reeks van vermoeiende en de spanning brekende 'flash backs' haar roman te verbrokkelen, die toch al bezwaard is met het psychologisch-mythologisch studiemateriaal, waarin zij zich samen met Lucas Gosschalk verdiept heeft.

Zij is overigens niet de enige romanschrijver, die zich schuldig maakt aan misbruik van de toch eigenlijk overwegend filmische figuur van de 'flash back'. Het brok verleden, dat zich in de film in vijf of tien minuten laat uitbeelden, wordt in de roman inderdaad een — moeilijk te verduwen — brok, dat de lezer als een eindeloos gerekte tussenzin, aldoor maar op één been van zijn aandacht staande om straks weer verder te kunnen lopen, ongeduldig aanhoort. In de roman moet er daarom m.i. een spaarzaam gebruik van gemaakt worden en alleen wanneer het opgehaalde stuk verleden onmiddellijk contact maakt met de episode van het centrale verhaal, waarin het wordt ingelast of wanneer de terugblik als 'monologue intérieur' — nog zo'n misbruikt genre! — of bekentenis past in een geestelijke crisis van een van de romanfiguren, die daarin met zijn verleden afrekent. Van oudere schrijvers is er op dat punt nog wel iets te leren — want ook de filmische

'flash back' is niet zo nieuw als ze lijkt! — van Dickens b.v. of van ... Van Lennep in zijn Ferdinand Huyck.

Het is m.i. in de eerste plaats de taak van de critiek — die dan ook eigenlijk een andere naam moest voeren — een boek bij de lezer te introduceren, niet om de auteur te vertellen, hoe het eigenlijk had gemoeten of hoe het een volgende keer moet. Spiritus flat ubi vult. Maar toch ...

Henriëtte Roosenburg: *En de Muren vielen om.* (vert. Wim Hora Adema) 1957. N.V. Em. Querido's Uitg. Mij. Amsterdam.
Marga Minko: *Het bittere Kruid,* een kleine kroniek met tekeningen van Herman Dijkstra. Bert Bakker/Daamen N.V. Den Haag, 1957.
De Nacht der Girondijnen, door J. Presser. Geschenk Boekenweek 1957. Ver. t. bev. v. d. belangen des boekhandels.

Drie oorlogsboeken ... En ze zijn al lang genoeg uit om te kunnen vaststellen, dat ze een goede ontvangst hebben gevonden. Ik kijk het stapeltje een beetje grimmig aan en herinner me, dat in 1946 enige uitgevers het Dagboek van Anne Frank afwezen 'omdat de tijd voor de oorlogsboeken voorbij is'. Is het dan toch niet allemaal al lang vergeten: laten we een schone bladzijde beginnen en niet haatdragend zijn en zo.

Het is zo onnaspeurbaar wat er van het verleden levend blijft. In het Instituut voor Oorlogsdocumentatie ligt het materiaal hoog opgetast en er wordt in gewerkt ook. Maar als te zijner tijd dr De Jong's grote samenvattende geschiedenis van de oorlogsjaren verschijnt, zal die dan de herinnering aan Gerrit van der Veen of Johan Brouwer en zoveel anderen wakker houden, zoals Hooft's *Historiën* het eeuwen lang deden met de nagedachtenis van Rochus Meeuwszoon of Jan Harinck? Komt het verhaal van het bevolkingsregister in onze schoolboeken en zullen over 300 jaar de kinderen ervan zingen als van de blauw geruite kiel en de watergeus staat voor Den Briel? Waarom worden dag- en weekbladscribenten het nooit moe over de 'martelares' Marie Antoinette te schrijven en las ik onlangs over 'afzichtelijke misdadigers' als 'Fouquier-Tinville, Marat en ... Landru' in een cursiefje van een eerzaam dagblad, dat ongetwijfeld op de bres zal komen om de Rechten van de Mens en de Burger te verdedigen door o.a. genoemde Tinville en Marat voor ons veroverd?

En wat onze oorlog betreft: laten we vooral niet denken, dat het

evenwicht hersteld is, nu het *Dagboek* van Anne Frank de verspreiding gevonden heeft, die het verdient, nu in Duitsland de jeugd in haar naam 'marschiert', nu het terecht gekomen is in die even lokkende als gevaarlijke maalstroom van het bestsellerschap, dat een boek van zijn beste kwaliteiten los maakt en overlevert aan de fraseurs, die 'onze jeugd in de ideeën van Anne Frank willen opvoeden'.

Alle pakhuizen vol documentatie ten spijt wordt de geschiedenis van 'onze' oorlog gemaakt door de tijd die voor ons ligt. Mogen wij niettemin vasthouden aan de illusie, dat een enkel boek van nu, als eens dat van Hooft, iets van het wezenlijke mag helpen vasthouden? Of moet ik nog voorzichtiger zijn en zeggen: wat wij voor het wezenlijke houden? In ieder geval kunnen wij aan de ooggetuigen geen andere eis stellen dan die van een zo groot mogelijke mate van authenticiteit, wat, dat spreekt vanzelf, nog iets anders betekent dan er zelf bij geweest zijn. Dat hebben al heel wat terecht tot de papiermolen veroordeelde waarachtige geschiedenissen bewezen. Aan de drie hierboven genoemde boeken is dan ook de authenticiteit en de, ik zou bijna zeggen, verschillende bloeiwijze der authenticiteit een van de meest boeiende trekken en punten van vergelijking.

De authenticiteit van Henriëtte Roosenburg is die van de begaafde en geschoolde verslaggeefster. Geschoold, ook dat is duidelijk, in de Amerikaanse school. Haar verslag van haar bevrijding als 'Nacht-und-Nebel'-gevangene in het voorjaar van '45 door de oprukkende Russen en van haar tocht met drie lotgenoten door de verwarring en verwildering van het bezette Duitsland naar huis terug is spannend, soepel en zonder enige remming of hapering neergeschreven. Het zou interessant zijn te weten, hoe dit boek tot stand is gekomen. Heeft Henriëtte Roosenburg een onfeilbaar geheugen, dat zij na twaalf jaar al de details van haar odyssea nog onverzwakt paraat heeft of is dit een bewerking van eerder genoteerde herinneringen? Bewerking met het oog op publicatie en publicatie in Amerika? Hoe dan ook, het is een boeiend verhaal geworden van een reeks onwaarschijnlijke belevenissen met niettemin de onafwijsbare suggestie der authenticiteit. Maar het is een journalistieke authenticiteit, die nergens diep gaat. Wat ons in dat verband vooral opviel, was, dat men onder het lezen zich zo weinig bewust wordt van de jaren, die er tussen 1945 en 1957 liggen. Het is alles verteld met dat tikje te veel aan cordaatheid en de innerlijke voldoening, die zo volkomen begrijpelijk waren van de vrienden, die je als goddank-gered in die wonderlijke zomer van '45 begroette. Maar waar is het soms pijnlijk verhelderend en soms ook vertekenend

perspectief van die twaalf jaar gebleven? Het 'spoor terug' ontbreekt.

Ik vrees een beetje, dat dit boek in Amerika en misschien ook wel hier vooral gelezen zal worden als het verhaal van een spannend en gelukkig goed afgelopen avontuur, zoals er in de Angelsaksische landen na de oorlog wel meer geschreven zijn over ontsnapping uit concentratiekampen, maar die in een heel ander vlak liggen dan b.v. Anna Segher's *Siebte Kreuz* of de beide andere hierboven genoemde boeken, die ons wel geen *verklaring* kunnen geven of ook maar trachten te geven, van die georganiseerde ontmenselijking van de mens, maar die bewust of onbewust, dat doet er niet toe, onze verbijstering levend houden. Die verbijstering, die het uitgangspunt moet zijn van alle begrip, maar die wij ook zo geredelijk geneigd zijn als storend voor het herstel van 'normale menselijke betrekkingen' op zij te schuiven.

Marga Minco wekt die verbijstering op door een schijnbaar argeloze, ik zou bijna zeggen: een broze vorm van 'understatement'. Zo argeloos, dat men pas achteraf overdenkt, hoeveel kunst er aan te pas is gekomen (ik zou liever een ander woord hebben, dat niet ook maar in de verte aan kunstmatigheid doet denken) om met zo sobere woorden en zo simpele reflecties van het dagelijks leven een zo hartverscheurende tragedie te beschrijven. Het verschil tussen de kunst van Marga Minco en de bekwame journalistiek van Henriëtte Roosenburg zit niet in taalbeheersing of verteltrant, maar vooral in het perspectief van die twaalf jaren. Dit is een authenticiteit van een andere orde. Een echt verhaal kan op verschillende manieren verteld worden. Zakelijk of triomfantelijk, omdat je het te boven bent gekomen. En soms kan het helemaal niet verteld worden omdat 'zij' het toch niet begrijpen en verschrikt zouden zijn als je ging schreeuwen, alleen maar schreeuwen. Nu na twaalf jaar kan je het wel verdragen achterom te zien, maar door het verkeerde eind van een verrekijker: het worden heel ver weg kleine, rustige, maar scherpe beeldjes. Zo scherp, dat ze ons verdere leven op het netvlies van ons geheugen geëtst blijven. Wij moeten Marga Minco dankbaar zijn, dat zij de moed vond deze kleine kroniek te schrijven.

De illustraties van Herman Dijkstra sluiten zich goed bij de sfeer van de tekst aan.

De Nacht der Girondijnen is allerminst argeloos en veel gecompliceerder in de motieven van waaruit het geschreven werd en in de reacties, die het wekte. Het kleine boek van Presser werd uitverkoren als geschenk voor de Boekenweek. De jury, die dat deed, zegt in haar Voorwoord: 'De vraag zou gesteld kunnen worden of dit onderwerp

niet te somber en te navrant is voor een uitgave, die als Geschenk bedoeld is'. Ze had ook wel mogen zeggen: de vraag zal zeker gesteld worden ... En ze had gelijk, dat ze die vraag al van te voren resoluut terug wees. De Boekenweek kent ook een geschenk voor de jeugd, voor het andere mag dan toch wel met het volwassen deel van de natie gerekend worden.

De Nacht der Girondijnen kreeg de Van der Hoogtprijs toegewezen. Niet zonder een vrij uitvoerig debat in de jaarvergadering van de Maatschappij van Letterkunde, waar de jury zowel bij het bestuur als bij een aantal leden op het op zichzelf volkomen redelijk argument stuitte, dat het werk al eerder bekroond was (een bezwaar overigens, dat bij onze vele prijzen de keuze van een gewetensvolle jury wel ernstig bemoeilijkt) èn dat leeftijd en reputatie van de auteur hem niet de aangewezen candidaat maakten voor een 'aanmoedigingsprijs'. Men kan nu eenmaal niet helemaal argeloos zijn tegenover al deze consekwenties van de verschijning van dit verhaal en de auteur zelf is het om zo te zeggen op voorhand al niet geweest tegenover die andere consekwentie: de critiek van al te ijverige bestrijders van het antisemitisme, die er de 'dolkstoot in de rug' in zien. Het is, geloof ik, het enige bezwaar, dat ik tegenover deze aangrijpende novelle (novelle? wat willen we hier met onze literaire klassificatie?) zou kunnen inbrengen: het tekort aan argeloosheid, de bijna krampachtige vrees zich iets te laten ontgaan en een claus te missen in zijn dialoog met het absurde, die bron van alle Joodse gijn en veel Joodse tragiek. Maar tegelijk ben ik dan geneigd uit te roepen (en als ik een man was zou ik er een knoop op leggen). wees, g .... maar eens argeloos in deze situatie!

En juist dit tekort aan argeloosheid verhoogt mijn respect voor de moed, die nodig was om dit boekje te schrijven, van zich af te schrijven na jarenlang doorworstelen van de meest perfide, de meest uitzichtloze, de meest verbijsterende documentatie omtrent *l'homme cet inconnu,* die de wereldgeschiedenis misschien ooit heeft opgeleverd. De moed om zonder de verwachting van het onverhoopt succes — en zelfs succes is pijnlijk bij deze materie — zich los te maken uit de alles overstemmende klaagzang over het lot der *Joden* en zich tegenover de vraag te stellen: hoe reageren *mensen* op een geraffineerd systeem, dat hen als hongerige en bange dieren tegen elkaar ophitst en te durven antwoorden: met veel dierlijk- en ook een beetje menselijkheid. Het is — in hoe andere toonaard ook verwezenlijkt — dezelfde gedachte, die de kern vormt van dat andere Joodse boekje, waarop de Nederlandse literatuur trots mag zijn: Abel Herzberg's *Amor Fati.*

Ik heb nog niets gezegd over de literaire kwaliteiten van dit met twee literaire onderscheidingen bekroonde werk. Maar meer dan ooit heeft dit boekje mij overtuigd, dat in de goede literatuur doel en middel niet te scheiden zijn. Presser heeft geen literatuur willen maken. Hij koos niet toevallig de vorm van een 'testament': hij wilde een paar gedachten onder woorden brengen en overdragen. Deze gedachte voor-al: Sodom en Gomorra zijn niet verbrand. Ze ontstaan overal opnieuw, waar de boosaardigheid van de mens macht krijgt over andere mensen. Maar wanneer de wrekende god van Israël al genoegen nam met 10 rechtvaardigen om de verdoemden te redden, de schamele mens heeft aan één genoeg om zijn geloof in de mensheid te behouden en daarmee zijn ziel te redden. Wat moet ik meer van Presser's literaire vermogen zeggen dan dat hij de vorm gevonden heeft, waarin deze gedachte voor duizenden toegankelijk is geworden? Er wordt de laatste jaren ijverig gewerkt aan de introductie van de Nederlandse literatuur in het buitenland. Wanneer de bewonderaars van dat streven uitzien naar werk, waarin een thema, dat de hele mensheid raakt, op wat men Europees niveau' pleegt te noemen en op *Nederlandse* wijze wordt aangevat, dan zou ik graag hun aandacht op drie kleine boeken vestigen: Herzberg's *Amor Fati* en deze beide „kronieken".

H. J. Smeding

HAMLET EN DE FLUIT II

VI

De grote verandering in de mens-beschouwing is wel tot stand gekomen door de ontdekking van het onbewuste: hiermee is hem immers een nieuwe achtergrond gegeven en een andere geschiedenis, of liever: zijn geschiedenis wordt sindsdien op een nieuwe wijze verteld. Door het verhaal van zijn leven, zoals hij dat zelf vertelt, klinkt nu een ander verhaal van een andere verteller, die dit nochtans aan hemzelf ontleent en tussen deze twee zijn interrelaties, die hijzelf niet kende. Beide verhalen zijn waar als zij elkáárs waarheid erkennen — maar ook hun beider grenzen.

Zoals wij thans spreken over de ontdekkingen van Galilei en Newton, zo zullen toekomstige eeuwen misschien de ontdekking van het onbewuste èn die van het historisch materialisme waarderen: de eerste leerde de geschiedenis van de mens en de tweede die van de maatschappij anders beschrijven. En ook al zal die toekomst er Jung's ontdekking van het collectief onbewuste, de geheimzinnige werking van het archetype als in wisselende vormen wederkerend oerbeeld, de magische en soms fatale macht van de anima of de animus aan toevoegen als verdere verworvenheden — zonder Freud's ontdekkingen hadden ook deze toch niet gevonden kunnen worden.

Beide echter: het „orthodoxe" Freudianisme en het dito historisch materialisme hebben hun grenzen, omdat zij al te deterministisch zijn, niet open staan naar de menselijke vrijheid noch naar een levensbeschouwing of geloof, maar met dat al zijn zij uit ons denken, verklaren en oordelen niet meer te elimineren. En als wij deze grenzen maar zien, kunnen wij er altijd ons voordeel mee doen.

Ernest Jones, de leerling van Freud, die ons tevens diens prachtige levensbeschrijving schonk, heeft de methode van zijn leermeester nu op Hamlet toegepast. De raadselachtige prins is zijn werkkamer binnengetreden en op zijn divan gaan liggen, nadat hij met zijn fraaie en koninklijke baret ook eerst zijn fluit had afgegeven. Het was immers niet Jones' bedoeling deze te bespelen: niet dat hij de fluit ontkende, maar hij zou deze toch misschien pas willen horen als zijn patient er

mee weg ging, zodat hij het lied door het open raam van zijn studeerkamer kon horen.

In zijn overigens meesterlijke studie is Hamlet echter een geniale patient, die hem zijn dromen en zijn kinderherinneringen vertelt of waarnaar hij vorst als ze vergeten of liever verdrongen blijken te zijn.

Ook volgens Jones is het raadsel van Hamlet's aarzeling om de moord te wreken met recht de sfinx der moderne literatuur genoemd. Maar: „Jeder Student der klinischen Psychologie weisz, dasz alle derartigen allgemeinen Schwächungen der Energie unfehlbar in einer anderen Ursache wurzeln als in der intellektuellen Skepsis, nl. in den Mechanismen anormaler unbewuszter Komplexe."[1])

Met de woorden „klinisch" en „mechanismen" zijn we hier al verre van de Fluit — maar zijn Röntgenapparaat is scherp en laat veel verborgens aanschouwen.

Hij ziet dan niet de „zarte Seele" van Goethe, maar het beeld van een sterke man, die door een geheimzinnige „Hemmung" wordt gekweld, zodat hij zijn taak niet volbrengen *wil.* Reeds Loening had er in 1893 op gewezen dat een tweespalt — een conflict tussen de van buitenaf opgelegde plicht-tot-wraak en een innerlijke zedelijke of op rechtsgevoel gebaseerde tegenstroming — bij een zo denk-krachtig en aan het denken gewend mens als Hamlet tot een onderwerp van overdenking gemaakt *moest* worden. Maar evenmin als de held en de toeschouwer was de dichter zelf zich hiervan bewust. En zo komt hij tot zijn uiteindelijke differentiëring: Hamlet's verdedigers zeggen dat hij zijn plicht niet volbrengen *kan,* zijn lasteraars zeggen dat hij deze niet volbrengen *wil,* terwijl de waarheid hierin ligt dat hij niet *kan willen.* Dit geldt dan alleen voor die ene, speciale daad: het doden van zijn oom, zodat men slechts kan spreken van een specifieke aboulie. Dat hij de ware grond verbergt blijkt ook, en vooral, uit het voortdurend wisselen van de motieven voor het uitstel. En juist dit: Hamlet's twijfel-loze aanvaarding van die wisselende motieven, van die verklaring, wekt onze grootste achterdocht.

Hoe verschillend is ook de reactie van Hamlet op de twee misdaden! De moord op zijn vader vervult hem met diepe verontwaardiging en

[1]) Er zijn van zijn studie twee uitgaven; de eerste, korte (die echter de hele kern bevat) verscheen in 1911 in de Schriften zur angewandten Seelenkunde, Heft X, als een vertaling door de schrijver zelf — en met voetnoten uitgebreid — van de Engelse tekst in American Journal of Psychology, XXI, 1910; de 2e is van 1949 en verscheen als boek te Londen onder de titel: Hamlet and Oedipus. Beide zijn hiervoor gebruikt.

schenkt hem een helder inzicht in zijn vanzelfsprekende plicht, nl. om deze moord te wreken, maar het met schuld beladen gedrag van zijn moeder (volgens de toen heersende religieuze moraal — niet volgens de wettige — was haar huwelijk met de broer van haar overleden man inderdaad bloedschande!) vervult hem met de vreselijkste huiver en afschuw.

Er is dus een typisch verschil tussen de houding tegenover de stiefvader en die tegenover de moeder, dat dan ook op grote verschillen in de psychologische achtergrond wijst. Waarom kan hij wel heftige verwijten tegen zijn moeder uiten (die met haar opvallend zinnelijke natuur haar zoon hartstochtelijk aanbidt), terwijl hij op het beslissende moment tegenover zijn oom steeds weer een verlamming voelt? Is zijn verachting voor deze soms de jaloerse verachting, die een misdadiger voelt voor zijn succesvolle collega? En waarom uit zijn haat zich nooit zo heftig als tegen zijn moeder, die toch niet de hoofdschuldige is?

Deze vraag wordt beantwoord als we hier de volgende onbewuste motieven als de eigenlijke aannemen. Zij mogen sommigen gezocht schijnen — voor Jones zijn zij dan toch de lang-gezochte en de tóon, de aard van zijn reacties, zowel als de verdere gevolgen geven hiertoe aanleiding, zelfs zo dat alles dan „klaar" wordt en geheel in elkaar sluit, zodat er „geen niet meer in het gehele beeld geïntrigeerde resten overblijven".

In de gesprekken van Hamlet en zijn moeder komt duidelijk de sterke binding aan haar aan het licht, ook al uit deze zich dikwijls negatief: alleen liefde kan in zo schijnbare haat verkeren, zo ontgoocheld worden. Als kind moet dat gevoel nog heviger, nog meer simplistisch en alles-opeisend zijn geweest, zodat zijn eigen vader toen een medeminnaar voor hem werd, wiens dood hij heimelijk moet hebben gewenst om de geliefde alleen te kunnen bezitten. Zijn liefde-als-zoon onderdrukte deze wens echter en gaf hem zelfs (onbewuste) schuldgevoelens, die hem er toe dreven „het weer goed te maken". Dit deed hij o.a. door nadrukkelijk zijn liefde en eerbied voor die vader te betuigen en hem, in het bijzonder tegenover de moeder, zó te verheerlijken, dat zijn wens wel heel ver van hem moest schijnen. Maar toen stierf de vader toch, zij het ook jaren later — en de onderdrukte wens werd daardoor weer geactiveerd. Het was echter juist de nieuwe echtgenoot, die volbracht had wat hij, zonder het zichzelf ooit te bekennen, eens wenste en het feit dat die oom de plaats van de vader innam had bovendien nog dit met Hamlet's onbewuste wensen gemeen: dat het „incestueus" was. Alleen echter als hij de schuld van de oom

vergeet, kan hij de verdringing van de zijne volhouden[1]). Het is dus niet zonder een diepe zin als Hamlet zegt door de hemel *en de hel* tot wraak aangezet te worden! En zo is de verlamming van zijn daadkracht geen gevolg van physieke of morele lafheid, maar niets dan dat intellectuele gebrek aan moed, die tegenzin, welke ieder mens voelt om zich te wagen aan een onverbiddelijk zelfonderzoek — zoals Hamlet dus met alle mensen gemeen heeft.

Zo ziet Jones hier tenslotte weer het ware wezen van de Griekse opvatting der tragedie tot vervulling gebracht: daar hij niet in staat is zich van de inwerking van zijn verleden te bevrijden, wordt hij noodgedwongen door het Fatum de enige weg op gedreven, die hij nog gaan kan — de weg van de dood. Zijn hele strijd is een lang en vertwijfeld vechten tegen de zelfmoord.

Dit is slechts een ruwe omtrek van het beeld, maar daarbinnen heeft hij nog vele details uitgewerkt. Zo b.v. het spel-in-het-spel: de aan psycho-analytici bekende droom-in-een-droom. Wanneer iemand droomt dat hij droomt blijkt dit altijd te wijzen op iets waarvan de dromer wenst dat het „alleen maar een droom was", dat is: niet waar. Zo kan Hamlet (als neef) de koning in zijn verbeelding wel doden, daar het dan immers „alleen maar een spel" is of „slechts in spel" plaats vindt. Maar eerst wanneer hij het laatste offer heeft gebracht en zichzelf tot voor de poort van de dood heeft gevoerd, is hij vrij om zijn plicht te vervullen, om zijn vader te wreken en zijn andere zelf te doden: zijn oom.

Een tweede, precies in het geheel passend detail, is de parallel met Laertes, wiens vader ook gedood is. Hoe anders reageert deze echter in zijn directe en ongecompliceerde verontwaardiging op die moord — ook dit karakteriseert de houding, het gedrag van de bewuste en de onbewuste geest in de psychologie van de revolutionnaire en van de politieke misdadiger. De hele Laertes-episode schijnt dan ook bewust in het drama te zijn geweven om de wereld te laten zien hoe een liefhebbende zoon behoorde te doen tegenover de moordenaar van zijn vader: Hamlet rationaliseert zijn innerlijk verzet door te verklaren dat hij zijn oom niet tijdens diens gebed kon doden (daar hij hem dan

[1] In een studie over „Madness in Shakespearean Tragedy" van 1929 spreekt H. Somerville (psychiater) van een onbewuste identificatie: „whereas the conscious mind of Hamlet can find in Claudius only a loathed enemy, his subconscious blindly identifies his own personality with that of the lover of his mother". „Blindly": de schrijver tast hier *in den blinde:* blijkbaar was Freud's leer in 1929 nog niet het Kanaal overgestoken!

immers naar de hemel zou zenden), maar Laertes antwoordt Claudius, op diens vraag wat hij in zo'n geval zou doen, zonder enige aarzeling: „To cut his throat in th' church!"

Tenslotte belicht Jones van hieruit ook nog de hele, anders vrij onbegrijpelijke Ophelia-verhouding (waar Bradley, zoals hij eerlijk erkende, „mee bleef zitten"), door deze in verband te brengen met de oedipale relatie tot zijn eigen moeder, Haar naieve vroomheid, haar gehoorzame berusting en haar trouwhartige eenvoud staan in een zeer scherpe tegenstelling tot het karakter van de koningin en schijnen er op te wijzen dat Hamlet door een duidelijke wending naar het totaal andere uiterste onbewust werd gedreven tot de keuze van een vrouw, die hem zo weinig mogelijk aan zijn moeder herinnerde. Hierbij kwam dan bovendien nog een halfbewust verlangen om haar tegen de gehate en geliefde moeder uit te spelen, zoals een teleurgestelde en tot het uiterste getergde minnaar zich vaak in de armen van een gewillige rivale werpt.

Ook Van Emde Boas beschouwt (in zijn dissertatie over Shakespeare's sonnetten en hun verband met de travesti-double-spelen, 1951) Hamlet's karaktertekening als „verregaand mede-bepaald door de vroeg-oedipale ambivalente instellingen van Shakespeare, die eveneens aansprakelijk zijn voor Hamlet's schampere uitvallen tegen zijn moeder". Hij gelooft echter niet, met Jones, dat het stuk direct na de dood van John Shakespeare (de vader van William) kan zijn geschreven — „also in der frischen Trauer um ihn, in der Wiederbelebung der auf den Vater bezüglichen Kindheitsempfindungen", gelijk Freud aannam — maar voegt nog andere tussenschakels in. Jones zag er een reactie op het bedrog van de Dark Lady in en stelde de reeks op: vroeg-oedipale moeder - Dark Lady - Gertrud, waarin Van Emde Boas nog het trauma van Edmund's geboorte interpoleert: Edmund, de jongste broer van de dichter, wiens geboortejaar (1580) precies vaststaat. Nog meer dan op de vroeg-infantiele traumata wil hij dus het accent leggen op Shakespeare's ervaringen in de puberteit en de vroege adolescentie, vooral wanneer hiertussen opvallende parallellen blijken te zijn, die dan bovendien nog in het volwassen leven kunnen worden vervolgd. Hij spreekt aldus van een „Edmund-trauma" en voert hiervoor de volgende bewijzen aan. Als Hamlet Gertrud haar sexuele contact met de koning verwijt, hamert hij voortdurend verachtelijk op haar leeftijd: hierin is duidelijk — volgens v. E. B. — de toon van de teleurgestelde puber te beluisteren. In de tweede plaats komen er in het gehele oeuvre van Shakespeare drie Edmunds voor, waarvan twee als

historische figuren onvermijdelijk waren en de enige „vrije" schepping van die naam is Gloster's bastaardzoon uit King Lear: een verachtelijke schurk, die zijn broer weg-intrigeert uit de gunst van de vader.

Merkwaardigerwijze was deze Edmund Shakespeare ook acteur, doch verbonden aan een tweede-rangs gezelschap en niet aan dat van zijn in beide betekenissen grote broer, hoewel deze natuurlijk wel de macht had gehad om hem aan the Kings Men te verbinden: „Het negatieve feit dat dit *niet* het geval was, tezamen met de naamgeving van de schurk in Lear, spreekt boekdelen" — en op dit punt vraagt de schrijver zich af (met Duff Cooper): „Have I convinced you? I have almost convinced myself"...

Met zijn theorie van de vele „herhalingsmechanismen", het „ontroningstrauma", de sex-nausea en de misogynie uit de jaren 1601—8, die hiervan het gevolg waren, heeft hij mij echter niet overtuigd. Hoe vernuftig alles in elkaar sloot, het deed mij denken aan het verhaal van een vermaard en geestig hoogleraar-filoloog, die eens bewees dat wit en zwart in oorsprong het zelfde woord waren. Hij gaf steeds oudere vormen aan, die elkaar voortdurend meer naderden, tot zij tenslotte samenvielen in één grondvorm. Toen zijn gehoor dit met stomme verbazing had gevolgd — en hij had wel gezorgd, dat het wetenschappelijk geheel verantwoord scheen — zei hij echter olijk glimlachend: „Alleen, dames en heren, het is niet wáár"...[1])

Wie de Hongaarse opstand van november 1956 historisch-materialistisch wil verklaren uit de economische verhoudingen zal het deel „vrijheid" schromelijk miskennen, dat in de echte vrijheidsstrijders zit (die bovendien uit álle lagen voortkomen) en het felle, tragische lied van deze fluit niet verstaan; wie aldus in de Hamlet slechts een meesterlijke wraakneming van een in zijn moeder teleurgestelde puber ziet — de wraak bestond dan hierin dat hij haar tot een koninklijke boeleerster omschiep — maakt een karikatuur van een beschouwingswijze, die, mits met een zekere zin voor relativiteit gehanteerd, stellig waarde kan hebben. Maar hier wordt wit en zwart gelijk geredeneerd, wordt wit tenslotte „zwart gemaakt" en het evidentiegevoel, dat ook

[1]) En nu wij toch op het gebied der filologie zijn: het volk werkt soms taal-scheppend vanuit een in zekere zin ook collectief-onbewuste en dan vaak beeldend of met een rake humor. Zo zou een man uit het volk hier zijn ook onbewuste moeder-binding hebben geuit door tegenover het onbegrepene of dat, wat hij niet horen wil, instinctief een beroep te doen op háár en ik hóor hem hier ineens zeggen: „Nou móe..."

in de meest wetenschappelijke psychologie het laatste woord moet hebben, zegt, na een zekere bewondering voor de vernuftigheid en de vindingrijkheid: „alleen — het is niet wáár . . ."

VII

Oorspronkelijk, maar verwerpelijk — „devilish ingenious but damnably wrong" — is de visie van Salvador de Madariaga, die hier nochtans om verschillende redenen uitvoeriger zal worden besproken. Ten eerste omdat hij in de grond toch echt psychologisch is: hij wil de „key to unity" geven, dus de organische eenheid van het beeld en ten tweede omdat zijn interpretatie misschien wel typerend is voor de niet-Germaanse wereld, voor het Romaanse, het Latijnse denken. Ook de Fransen verstaan de Hamlet eigenlijk niet en het is heel merkwaardig dat men de goede literatuur over hem alleen onder de Engelsen, de Duitsers en de Denen (Brandes) vindt; ja zelfs de Parijse opvoeringen zijn, voor wie het Franse toneel anders hogelijk bewondert, zeer onbevredigend en zij belichten zelden een kant, die men nadien aan het langzaam gevormde beeld blijft toevoegen. Weliswaar kennen ook de Fransen het ambivalente in hoge mate — het is zelfs een van de boeiende kanten van hun geest — maar dan toch meer in de vorm van het paradoxale of van het spel; het mysterieuze half-donker waarin de omtrekken vervagen is hun echter vreemd en zij wagen zich daarin bij voorkeur niet. Zij houden in de eerste plaats van het bewuste en intelligente, van het heldere en omlijnde en zijn moeilijk in staat om het denken „los te laten", zich geheel ontvankelijk open te stellen voor het raadsel, het willen en het niet-willen tegelijk te erkennen, de duistere krachten van het onbewuste te aanvaarden. Voor hen moet het dúidelijk te maken zijn welke drijfveren een mens beheersen — en pas dáár voorbij begint het grote mysterie: l'infini les tourmente, maar niet de mens met zijn toch altijd nog te doorvorsen wereld. Daarom kon de Hamlet niet in Frankrijk geschreven zijn, kan hij er niet goed worden gespeeld noch geheel worden gepeild.

De Madariaga is weliswaar geen Fransman, maar als Spanjaard heeft hij niettemin deel aan de Latijnse geest en zijn fascinerende, karaktervolle studie getuigt hiervan geheel. Dit „karaktervolle" houdt hier echter tevens een beperking in: hij „veroordeelt" Hamlet, en vooral Ophelia, te sterk en te simplistisch op morele gronden, zelfs zo, dat men in zijn toon een lichte rancune meent te beluisteren. En dit nadat hij zo lang met het drama had geleefd: hij maakte er een Spaan-

se vertaling van en moet dus woord voor woord hebben gekeurd en geproefd!

Het zou nu interessant zijn om na te gaan wat daarvan de grond is, maar hierover kunnen wij slechts vermoedens uitspreken. De zeer erudiete Spaanse historicus en romancier, die sinds 1936 als emigrant in Engeland leefde en daar zelfs hoogleraar werd, heeft kennelijk met het probleem geworsteld — waarin hij tenslotte met het meest diepe en typische van de Engelse geest werd geconfronteerd — dat hij niet veroveren kon? Ik laat deze suggestie voor wat zij is, maar hoe dan ook, zijn boek is uiteindelijk meer een afrekening dan een verklaring geworden, meer een véroordeling dan een receptief en wijs oordeel. Niettemin zijn zelden in een afrekening de lijnen zo scherp getekend en ook zelden is er zo'n totale eenheid gegeven, zodat zijn visie op een bepaalde manier toch aanvaardbaar is geworden.

In de aanvang ziet hij Hamlet als de man, die zich direct tegenóver de tradities stelt — ook de Geest vertegenwoordigt de traditie! — en het recht neemt om zelf te oordelen, maar de *individuele* Hamlet kan zichzelf er niet toe brengen om die individuele misdaad te begaan, die een *sociale* voltrekking is. De vraag waarom hij dit niet kon bezorgt De Madariaga echter minder moeite dan zij dit Ernest Jones deed: de lang-gezochte sleutel tot de eenheid is slechts deze loper, dat Hamlet het type van de egocentrische mens was. Dat principe alleen vermag orde en samenhang aan dit onbegrijpelijke en tegenstrijdige karakter te geven en dan wordt het hele stuk kristalhelder! Dat egocentrie nog een verdere differentiatie behoeft en in de meest verschillende vormen kan voorkomen schijnt hij evenwel niet te beseffen.

Hebben wij deze sleutel eenmaal in handen, dan begrijpen wij zijn beschouwingen en z'n daden, zijn handelen en z'n weigeren om iets te doen, zijn aggressiviteit en z'n onverschilligheid. Als hij tegen Rosencrantz en Guildenstern zegt dat Denemarken een gevangenis is en zij dit niet kunnen meevoelen, antwoordt Hamlet:

> „Why, *then it's none to you;* for there is nothing either good nor bad, *but thinking makes it so;* to me it is a prison".

Er zijn volgens De Madariaga dus voor Hamlet geen objectieve normen en alles bestaat slechts in relatie tot hem. — Hier komt echter al een eerste verzet tegen zijn wijze van beschouwen: geeft hij met dit „why, then it's none to you" zijn éigen oordeel prijs, dat hij daarna met de erkenning „but thinking makes it so" nog verder relativeert?

Of staat hier een eenzaam en meer gedifferentieerd mens tegenover twee anderen, die hem toch niet begrijpen, zodat hij met een aristocratisch toegeven *tegenover hen* dit oordeel, dit gevoel uitsluitend voor zichzelf reserveert?

Geraffineerd-wreed, onloyaal ten opzichte van vrienden van wie hij toch veel heet te houden — maar zegt men tegen vrienden: „though you can fret me, you cannot play upon me"? — vindt De Madariaga ook zijn houding tegenover Rosencrantz en Guildenstern, wanneer hij het plan van de koning om hem in Engeland te laten vermoorden dóór heeft: Hamlet had hun immers het geheim van de Geest kunnen vertellen en hen voor z'n plannen daarmee zeker gewonnen. Maar deze Macchiavelliaanse en Borgiaanse geest denkt weer uitsluitend aan zichzelf en stuurt hen roekeloos de dood in, zelfs zonder hun de kans te geven om eerst te biechten. — Er is echter nog wel een grote afstand tussen het gewetenloze egoïsme dat uit zijn daden zou blijken en het argeloze en naïeve vertrouwen dat voor het prijsgeven van zijn ontzettende geheim nodig zou zijn: hebben wij in de oorlog niet gezien hoe geheime mededelingen en gevaarvolle opdrachten voor ieder, zelfs voor de allernaasten en meest vertrouwden, verborgen gehouden móesten worden? Bovendien blijkt uit niets dat Rosencrantz en Guildenstern wérkelijk vrienden van hem waren — als Horatio, die hij wel degelijk in het verschrikkelijke geheim inwijdt.

Zelfs van Ophelia heeft Hamlet echter nooit gehouden: het is volslagen onverenigbaar met Hamlet's karakter dat hij ooit enig ander mens dan zichzelf zou hebben liefgehad. Hij had haar slechts gebruikt, zij was zijn minnares geweest en pas wanneer men Ophelia ziet als een vrouw, gekweld door schuldgevoelens, worden de dubbelzinnigheden tijdens hun gesprek voor de toneelvoorstelling duidelijke en onverbloemde toespelingen op die zondige verhouding. Tenslotte is ook deze de ware oorzaak van haar latere waanzin: het gepraat over haar onschuld vergroot de spanning in haar ziel tussen haar geheime zelf en de figuur, die zij voor anderen is, maar slechts in de waanzin kan zij zich ontlasten („sane she cannot speak — insane she must become"). Artistiek apprecieert De Madariaga dit echter in hoge mate: Shakespeare trok aldus een parallel met de schuldige houding van Gertrud tot Claudius en maakte Hamlet's tragedie hierdoor twee maal zo diep. Wanneer deze in de alleenspraak „O that this too, too solid flesh . . ." (door de Spaanse vertaler ook geëmendeerd in „sullied") zijn nausea uit, treurt hij dan ook niet om zijn moeders incest, maar hij herinnert zich alleen maar zijn eigen geheime intimiteit met Ophelia.

Ook hier schuilt echter weer een tegenstrijdigheid. De „verdieping" van zijn eigen smart en die parallel zouden pas een werkelijke dramatische zin krijgen wanneer er een *relatie* tussen de twee was, als zij zich aan of in elkaar spiegelden, doch niet wanneer zij eenvoudig langs elkaar heen gaan.

Een interessant voorbeeld van de mogelijkheid om met het vernuft en uitgaande van een vooropgezette visie letterlijk alles te bewijzen levert zijn interpretatie van de alleenspraak „To be or not to be". In de reeks kwellingen, die het leven hem geeft, vermeldt Hamlet in één adem:

> For who would bear the whips and scorns of time,
> Th' oppressor's wrong, the proud man's contumely
> The pangs of despised love, the law's delay,
> The insolence of office and the spurns
> That patient merit of th' unworthy takes,
> When he himself might his quietus make
> With a bare bodkin;

Als prins kan hij hiervan „th' oppressor's wrong, the proud man's contumely (de minachtende behandeling door een trotsaard), —, the law's delay, the insolence of office" etc. —, wat alles immers alleen de man ónder de wet, ónder een ander gesteld, ten deel kan vallen — onmogelijk aan den lijve hebben gevoeld en hiermee laat Shapespeare dus voelen dat hij ook de „pangs of despised love" zeker niet heeft ervaren!

Van zijn moeder houdt hij helemaal niet, zelfs niet op de zinnelijke manier als de „Oedipus-complex-theorie" wil doen geloven. „He just *thinks* her" (dus weer: het denken, dat het gehele probleem simplifieert). Zijn manier van spreken tot haar is van het begin af als die tegen ieder ander en hij toont daarin een hooghartig-losse onbekommerdheid, iets van: „als u mij niet begrijpt kan ik het ook niet helpen. Ik begrijp mijzelf heel goed en dat is het enige waarop het aankomt". Voor deze egocentrische mens was ook zij slechts weer een object.

Het merkwaardige is nu dat De Madariaga de figuur van Claudius in het hele drama het best begrijpt: Claudius, die zich wèl voortdurend bewust was van zijn motieven. Hèm geeft hij het volle pond, in hèm, de simplistische mens, maar ook de man-uit-één-stuk, ziet hij de grote tegenspeler, de anti-Hamlet, die bij zijn eerste opkomen de hele situatie al meesterlijk beheerst, die — in tegenstelling tot Hamlet —

leiding kan geven en onverschrokken weet te handelen, doch alleen twee zwakke plekken heeft: zijn geweten en z'n grote liefde voor Gertrud — en die tenslotte ondanks zijn schurkachtigheid een beter christen was dan Hamlet. Op hèm past hij echter niet zijn hoofd-stelling toe, nl. dat elke handeling — zelfs de misdaad — een vrij-zijn van egoïsme vooronderstelt. Is er dan een groter en gewetenlozer egoïst te denken dan deze koelbloedige moordenaar van zijn broer en is zijn belijdenis van schuld niet veeleer de tijdelijke angst van de primitieve mens dan een waarlijk christelijke belijdenis, die tot een omkeer en tot consekwenties voert? Immers, na het gebed in de derde acte gaat hij ongebroken en zonder scrupules door met al zijn verfoeilijke plannen. Hier heeft De Madariaga de man gevonden, die hij geheel had kúnnen begrijpen — als hij zich eerst aan Hamlet had overgegeven als aan de veel grotere, meer gedifferentieerde en in de grond juist meer oprechte tegenspeler, die de koning tot zijn ware proporties kon terugvoeren.

Zo zie ik tenslotte in De Madariaga een te sterke relatie tot de simplistische, mannelijke, zich altijd van zijn motieven bewust zijnde, maar door en door egoïste en gewetenloze Claudius om de veel gecompliceerdere, uit veel meer lagen gevormde en vaak tegenstrijdige en voor zichzelf gemaskeerde Hamlet te kunnen begrijpen. Fel richt deze intelligente interpretator zijn schijnwerpers op die ene kant, die hij telkens ook scherp laat zien — maar aan het onthullende slot van het drama blijken zij ineens te zijn gedoofd. Hier was een ander, milder licht nodig geweest en hier toont niet alleen Hamlet, maar ook Laertes zijn ware wezen.

Stervend zegt Laertes:

He is justly served;
It is a poison tempered by himself.
Exchange forgiveness with me, noble Hamlet;
Mine and my father's death come not upon thee:
Nor thine upon me!

En het is niet voor niets dat Horatio in de allerlaatste ogenblikken geheel naar voren komt:

Hamlet:
I am dead, Horatio. — Wretched queen, adieu! —
You that look pale and tremble at this chance;
That are but mutes or audience to this act,

Had I but time — as this fell sergeant, death;
Is strict in his arrest — *Oh, I could tell you* —
But let it be. — Horatio, I am dead;
Thou livest; report me and my cause aright
To the unsatisfied.

Horatio:

Never believe it;
I am more an antique Roman than a Dane;
Here's yet some liquor left
As thou'rt a man,

Hamlet:

Give me the cup: let go, by heaven, I'll have 't.
O good Horatio, what a wounded name,
Things standing thus unknown, shall live behind me!
If thou didst ever hold me in thy heart,
Absent thee from felicity awhile,
And in this harsh world draw thy breath in pain
To tell my story.

Het is dus *Horatio,* de enige vriend, die de geschiedenis van Hamlet moet vertellen — „things standing thus unknown" — En „unknown" zullen zij misschien wel blijven!

VIII

Het Franse denken, met zijn horror tegenover het onbewuste en vage, het clair-obscur als verbinding van wat het juist wil scheiden, heeft na de oorlog dit onbewuste tot een mythologische Hades gemaakt, waarin wij niet meer kunnen geloven. Uitgaande van het Niets, het lege heden, zegt Sartre dat de mens om dit te ontvluchten zichzelf wil doen bestaan in zijn werkelijke verleden (het „en-soi", een object, een „ding") òf naar zijn toekomst: een regenbak vol beloften — en beide zijn uitingen van zijn „mauvaise foi".

Hoe men verder over zijn filosofie denkt — met dit begrip heeft hij in elk geval iets nieuws aan de mens-beschouwing toegevoegd. Hij stelt zich hiermee de mogelijkheid dat het bewustzijn-zèlf wordt bedrogen, want vóor alles is het „geloof". Dit acht hij trouwens onvermijdelijk, want oprecht willen zijn is de toestand van *ding*-zijn nastreven: alleen het *ding* valt volledig met zichzelf samen — en dit is dan ook slechts oprecht omdat het er niets van wéét.

Met dit begrip van een geloof waarmee het bewustzijn-zelf wordt bedrogen, stelt hij zich nu tegenover Freud. Deze heeft volgens hem een leugen zonder leugenaar voor de mauvaise foi in de plaats gesteld, want Freud plaatst ons tegenover onszelf in de situatie van *anderen* tegenover ons. Voor hem — en voor de psycho-analyse in het algemeen — is het bewustzijn een *object,* dat bestudeerd wordt als een ding. En om goed te handelen moet de censuur *kennen* wat zij verdringt; het zelf-bewustzijn van de censuur moet zelfs bewustzijn van de neiging tot verdringen zijn: „et qu' est ce à dire sinon que la conscience doit être de mauvaise foi?" Vele mensen vereeuwigen hun verleden: mensen, die niet zijn wat ze *zijn,* maar wat ze *geweest zijn.* Zij vechten tegen hun ontwikkeling, willen „een ding" zijn, een en-soi en niet dat pour-soi, dat nooit ophoudt te worden.

Hier raken wij aan de twee opvattingen van het zijn, die Goethe, veel simpeler en intuïtiever en veel minder Frans-cerebraal, heeft uitgedrukt in zijn maning: „Werde wer du bist!" — en dat hoorde ik tenslotte ineens doorklinken in de beroemde tirade aan het begin van de derde acte: To be or not to be... alleen dit laatste „to be" — het worden wat men *is* — is dat wat ons tot mens, wat ons menswaardig maakt — anders is het „not to be"!

Ook deze melodie klonk uit de fluit, die Hamlet zelf ons toereikt.

IX

Zo kan men Hamlet zien als de man met een Oedipus-complex, als de alleen-maar-egocentrische figuur of als de mens, die leeft in de mauvaise foi, meer in het verleden en het geweest-zijn dan in het zijn als worden, in de grote onoprechtheid die eigen is aan de menselijke staat.

Is hier dan geen tegenstrijdigheid of worden er slechts mogelijkheden gesteld, waartussen men al naar de persoonlijke aanleg een keuze kan doen, zonder dat er op deze plaats kleur wordt bekend?

Het wil mij nu voorkomen dat dit niet het geval is. Wil men strikt psychologisch blijven in zijn antwoord op de voornaamste vraag: waarom aarzelt Hamlet, dan kan hierop worden gezegd dat de oedipale situatie tevens die van de sterkste en meest onbewuste egocentrische is en dan kan men Hamlet zien als de man bij wie deze oedipale situatie een volledig *geslaagde was.* Want ook op deze basis blijft iedere ontwikkeling mogelijk en de geslaagde kan tot de rijpste en meest geschakeerde menselijkheid voeren, kan althans het denken tot hoge ontwikkeling laten komen en het voelen diep en genuanceerd

doen worden. Alleen bereikt hij de volledige innerlijke bevrijding en rijpheid niet, wordt het verleden er te sterk in vereeuwigd, is men dan nog steeds wat men geweest is, vecht hij tegen zijn ontwikkeling — blijft hij leven in de mauvaise foi en is het in eigenlijke zin een not to be, totdat het to be pas stervend wordt voltrokken.

Misschien zijn de schoonste woorden — hetgeen na de hier gegeven beschouwing over de Franse geest paradoxaal moet schijnen — over hem wel gezegd door Anatole France: „Vous êtes de tous les temps et de tous les pays. Vous n'avez vieilli une heure en trois siècles. Votre âme a l'age de chacune de nos âmes. Nous vivons ensemble, prince Hamlet et vous êtes ce que nous sommes, un homme au milieu du mal universel ...On a prétendu que vous étiez un magasin de pensées, un amas de contradictions et non pas un être humain. Mais c'est là, au contraire, le signe de votre profonde humanité. Vous êtes prompt et lent, audacieux et timide, bienveillant et cruel, vous croyez et vous doutez, vous êtes sage et pardessus vous êtes fou. En un mot, vous vivez. Qui de nous ne vous ressemble en quelque chose? Qui de nous pense sans contradiction et agit sans incohérence? Qui de nous n'est fou? Qui de nous ne dit avec un mélange de pitié, de sympathie, d'admiration et d'horreur: Good night, sweet prince!"

Hier is de fluit eerst bespeeld en daarna de meest gedifferentieerde *beschrijving* gegeven, die men kan opstellen-zonder psychologie. Wil men de lange en moeilijke weg mèt deze gaan, dan zijn in deze studie de resultaten gegeven. Men kan die weg echter nog verder vervolgen. Andere onderzoekers kunnen b.v. het collectief onbewuste en de archetype van Jung er in betrekken — ofschoon ik niet geloof dat de barbaarse gegevens over Amleth bij Saxo Grammaticus en Belleforest of de vele „Senecan revenge plays" van na 1592 wérkelijke variaties van eenzelfde oerbeeld zullen opleveren; nog anderen zouden er misschien de demonologie van Jaspers in kunnen betrekken — hoewel dit, met de „Discovery of Witchcraft" van 1584, in onze tijd door Dover Wilson op een bepaalde manier ook reeds is gedaan — mits men altijd blijft uitgaan van d*e tekst,* van de woorden die hij ons zelf geeft en deze als de *eigen* woorden hoort. Want Hamlet is de menselijke situatie: oedipaal, egocentrisch, existentieel: „nous vivons ensemble et vous êtes ce que nous sommes, un homme au milieu du mal universel". En op een gegeven moment voert hij ons toch weer voorbij alle psychologie en zal men naar de fluit grijpen, die Hamlet zijn vrienden voorhield en déze willen bespelen. Pas als men dat kan, hoort men hierin ook de melodie van het eigen hart en van het to be.

24-27 december 1956

K. van der Geest

DE ANDER

Jörg word ik genoemd. Jörg Jörgensen. Ik zeg opzettelijk, dat ik zo word genoemd. In werkelijkheid ben ik namelijk Jörg Jörgensen niet, maar Erik Pedersen uit een of ander gehuchtje in de buurt van Esbjerg, al schijnt geen mens dat te kunnen geloven als ik het beweer. Ik heb deze Jörg Jörgensen zelfs nauwelijks gekend, want hij monsterde in New York voor de „Mercury", een oude Britse kolenstoker, waarop ik als kwartiermeester voer en kwam pas aan boord, toen wij op het punt lagen om uit te varen met een lading machineonderdelen, tanks, kanonnen en wat munitie, die we over de Atlantische Oceaan moesten brengen. Dat was in twee- of drieënveertig, toen Duitse U-boten als troepen hongerige wolven de zeven zeeën afstroopten en er van elke tien, twaalf of veertien boten, die in een convooi voeren, niet meer dan de helft en vaak nog minder de haven van bestemming bereikten. Samen met Jörg waren er nog een paar matrozen pas aangemonsterd, die op het allerlaatste ogenblik de valreep opkwamen en aarzelend aan dek bleven staan, alsof ze zelf niet wisten, wat ze aan boord moesten beginnen. Ook de volgende dag waren ze nog wat onwennig maar daarna voelden ze zich op de „Mercury" evengoed thuis als wij, die al twee, drie en viermaal met dat oude bootje de oceaan overgestoken waren. Behalve Jörg. Misschien lag dat niet aan hemzelf. Hij was een even bekwaam zeeman als de anderen, maar hield zich een beetje achteraf, alsof hij zich de mindere voelde. Hij koos in het matrozenverblijf een van de slechtste kooien uit.

„Die is voor mij wel goed genoeg," mompelde hij daarbij. Hij zat op de slechtste plaats aan de bak, deed ook zonder dat het hem opgedragen werd het smerigste werk en klopte de zwaarste wachtjes. Daarbij zag hij er uit alsof hij van het leven niets dan beroerdigheid verwachtte, niet alleen voor zichzelf maar ook voor ons en dat hij daarom medelijden met ons had. Dat hinderde ons waarschijnlijk. Misschien zouden we er wel aan gewoon zijn geraakt, want we hadden aan boord van de „Mercury" een ploegje volk, dat veel van elkaar kon verdragen en elkaar toch wist te waarderen, maar we kregen geen kans om aan Jörg Jörgensen te wennen. Want de zesde dag nadat we uit New York waren vertrokken, werden drie grote tankers, die met vliegtuigbenzine waren geladen, getorpedeerd. Het gebeurde tegen een uur of vier in de morgen. Een grauwe, trieste morgen, terwijl het convooi moeizaam

tegen een zware noordwesterstorm met regen, natte sneeuw en hoge stortzeeën in zwoegde. Ik had de hondewacht bij het afweergeschut, een oud snelvuurkanonnetje uit de eerste wereldoorlog, dat toen dienst deed als vliegtuigkanon en misschien ook wel bruikbaar zal zijn geweest maar waaraan nu telkens als ik er mee oefende iets mankeerde. Meestal klemde de patroonband al nadat ik er een of twee schoten mee afgevuurd had. Het stond op de radiohut, midden op het sloependek en er was een houten schot omheen getimmerd, zodat de man, die er de wacht bij liep, tenminste een beetje beschut was tegen de wind. Hoewel ik bijna alle kleren aangetrokken had, die ik bezat, was ik na bijna vier uur wachtlopen toch door en door verkleumd en verlangde ik naar de aflossing. Ik stond juist te luisteren of ik in de duisternis nog geen voetstappen hoorde van de kwartiermeester, die me moest vervangen, toen de eerste van de drie tankers met een paar miljoen liter benzine de lucht in ging en de alarmbellen aan boord van de „Mercury" begonnen te rinkelen. Een ogenblik daarna gingen de tweede en derde en toen schenen de onderzeeërs het voor die nacht wel genoeg te vinden. De jagers en een paar fregatten, die ons convooi begeleidden, gooiden een stuk of wat dieptebommen en een zwaar bewapende koopvaarder bleef achter om te zien of er door een Godswonder nog overlevenden van de tankers te redden waren. Wij van de „Mercury" stoomden met de rest van het convooi verder door nacht en duisternis. De volgende nacht, om ongeveer dezelfde tijd, was de „Mercury" zelf de eerste boot, die door een torpedo getroffen werd. De matroos van de vrije torn kwam juist de hut van de kwartiermeesters binnen om me uit te porren. Ik lag met mijn bovenkleren aan in mijn kooi, maar had geen tijd ook mijn laarzen en oliejas aan te trekken. En ik stapte de hut uit om te proberen of ik nog op het sloependek zou kunnen komen, toen ik door een scherf ijzer getroffen werd en m'n bewustzijn verloor. Ik weet niet of de „Mercury" dadelijk zonk. Ik weet niet of ze nog eens door een torpedo getroffen werd. Ik weet evenmin, wat er met mijzelf gebeurde, maar toen ik een beetje bij kennis kwam, lag ik op een vlot dat al een paar dagen in zee had gedreven. Iemand had mijn kop verbonden, me toegedekt met zijn eigen oliegoed en een lap zeildoek en probeerde me een in gecondenseerde melk geweekte scheepsbeschuit op te voeren. Ik had een stekende pijn in mijn achterhoofd en hoge koorts, waardoor ik lag te ijlen, maar eindelijk werd ik toch rustig en viel ik in slaap. Toen ik daarna weer wakker werd, voelde ik me wat verdoofd en onverschillig, maar de vent, die bij me op het vlot was, scheen er nog erger aan toe te zijn. Tot nog toe had ik me niet eens

afgevraagd, wie het kon zijn. Nu pas ontdekte ik, dat het Jörg was. Hij zag er ellendig genoeg uit. Het was zijn eigen oliejas, die hij over me heen gelegd had en zelf droeg hij een blauw katoenen werkpak, dat doorweekt was van regen en buiswater. Een paar pakjes noodverband, die hij had kunnen bemachtigen, eer de „Mercury" in de golven verdween, had hij gebruikt om mijn hoofd te verbinden, terwijl hijzelf een paar diepe wonden aan zijn ene been had opgelopen, waardoor hij veel bloed moest hebben verloren. Een paar rantsoenen scheepsbeschuit en een blikje gecondenseerde melk had hij mij laten opeten zodat hijzelf uitgeput was van de honger. Daarbij werd het weer voortdurend slechter en de golven liepen zo hoog op, dat ze steeds over het vlot spoelden. Jörg zelf had geen macht meer om zich vast te sjorren, maar mij had hij wel vastgebonden. Ik begon de lijn, die hij een paar slagen om me heen gedraaid en daarna met het uiteinde aan een ring geknoopt had, los te maken. Het kostte me zoveel inspanning, dat ik het een paar maal moest opgeven en dan bleef ik verdoofd liggen om er pas uren later opnieuw aan te beginnen. Ik zag geen kans om Jörg naar me toe te slepen en ging daarom zelf tegen hem aanliggen. De lap zeildoek frommelde ik zo goed mogelijk over ons heen en de lijn maakte ik opnieuw vast. Dat was dan ook alles, wat ik voor hem kon doen. Hoewel hij geheel uitgeput was, bleef hij goed bij kennis. Hij praatte veel, al deed hij het zo zachtjes, dat ik hem bijna niet verstond. Hij vertelde me van zijn vrouw en zijn beide kinderen, van de vorige boten, waarop hij gevaren had en soms van zijn moeder, die nog niet lang geleden moest zijn gestorven. Hij scheen niet te verwachten, dat ik hem ook iets over mezelf vertelde. En de hoop, dat we misschien nog door een passerende boot zouden worden opgepikt, had hij allang opgegeven. De nacht voordat hij stierf, gaf hij me zijn portefeuille met wat brieven, een paar portretten en zijn paspoort. Of ik wilde zorgen, dat zijn vrouw die kreeg, vroeg hij. Het is het enige geweest, wat hij me gevraagd heeft. Ik stopte het ding onder mijn kleren. „Daarvoor zal ik evenmin kunnen zorgen als jijzelf," dacht ik, onverschillig. Het kon me weinig schelen, wat er met me ging gebeuren. En ik viel weer in een soort verdoving, die geen slaap meer was. Het kan niet lang daarna zijn geweest, dat ik werd opgepikt door een Panamees bootje, dat op eigen gelegenheid de oceaan overstak. Het was midden overdag en slecht zicht maar toch had de uitkijk het vlot zien drijven. De kapitein liet een sloep te water en daarmee werden Jörg en ik opgehaald. De lui van dat bootje zullen hem wel een eerlijke zeemansbegrafenis hebben gegeven, maar ik was daar niet bij, want

mij brachten ze in de ziekenboeg. Twee dagen later voelde ik me weer helemaal de oude en het leek me nogal overbodig, dat de eerste stuurman mijn hoofd helemaal met lappen verband had omwonden. Ik wilde zelfs mijn kooi uit, maar dat stond hij niet toe. Hij hield me in de ziekenboeg en zelfs toen het schip in Boston aankwam, werd ik nog met een brancard van boord gehaald en naar een hospitaal gebracht. Daar hoorde ik voor het eerst, dat ze me Jörgensen noemden. Mister Jörgensen. Ik vond het nogal aannemelijk, dat ze zich vergisten. Natuurlijk hadden ze de portefeuille met papieren onder mijn kleren gevonden en de foto op het paspoort zal door het zeewater waarschijnlijk onherkenbaar zijn geworden, terwijl de naam misschien nog te ontcijferen was. Maar toen er een kerel van de Bond van Zeelieden bij me kwam, die me ook Jörgensen noemde, zei ik, dat ik Erik Pedersen was.

„O.K.," zei hij, „dat maken we dan wel in orde, mister . . . Pedersen." Dat zeiden de doktoren ook, die me behandelden, ofschoon ik waarlijk niet begreep waarvoor dat nodig was. En ze maakten natuurlijk niets in orde. Die vent van de Bond niet, die doktoren niet en al de andere lui niet, die me kwamen lastig vallen. Ze weigerden zelfs me uit het hospitaal te ontslaan, hoewel ikzelf best wist, dat me niets mankeerde. Toen ze eindelijk besloten, dat ze me naar Engeland zouden laten gaan, mocht ik niet monsteren maar stuurden ze me als passagier met een troepentransport mee. En ook op de passagierslijst stond ik natuurlijk weer ingeschreven als Jörg Jörgensen. Ik had het intussen al opgegeven nog langer te beweren, dat ik Erik Pedersen was. In Engeland brachten ze me eerst ook naar een hospitaal — in Liverpool — en vandaar naar een herstellingsoord ergens op het platteland. Ik liet me daar niet goedschiks naar toe brengen. Ik wond me op en natuurlijk was dat stom van me. Misschien meenden ze wel, dat Jörg Jörgensen iets op zijn kerfstok had en het daarom maar beter had gevonden om als Erik Pedersen te verdwijnen. Maar dan had hij een smerige streek uitgehaald door mij zijn slechte naam als erfenis na te laten. Ik begon me er kwaad om te maken, terwijl ik me rustig had moeten houden, want dan had ik kunnen wachten tot ze me uit het hospitaal ontsloegen en zou ik zelf een stuk of wat lui hebben opgescharreld, die konden getuigen, dat ik Erik Pedersen was, die het laatst als kwartiermeester op de „Mercury" had gevaren. Omdat ik me echter kwaad maakte, hielden ze me in dat herstellingsoord — zo noemden ze het — opgesloten. En daar hoorde ik, dat de jonge vrouw van Jörgensen, die met haar beide kinderen naar Engeland gevlucht was, toen de Duitse

troepen Denemarken binnenvielen, me zou komen opzoeken. Toen werd ik wat kalmer.

„Ze zal gauw genoeg zien, dat die lui hier zich vergissen," dacht ik.

Die dag, dat ze zou komen, zat ik in de tuinkamer. Ik had daar het uitzicht op een park. In het park liepen een paar onderofficieren van de R.A.F., een stuk of wat tanksoldaten en een marinier, allemaal in uniform. Een paar van hen deden een spelletje, anderen slenterden doelloos rond, sommigen met een verband om hun hoofd, enkelen met de arm in een draagband of op krukken.

De vrouw van Jörg Jörgensen kwam met een verpleegster. Even — dat geef ik toe — had ik het gevoel, dat ik haar moest kennen. Niet alleen haar gezicht maar ook haar gehele voorkomen, haar houding, haar manier van bewegen en haar stem kwamen me bekend voor. Maar meteen begreep ik ook, dat het dwaasheid was. En toen ze, een beetje aarzelend, door de grote kamer naar me toe kwam, terwijl de verpleegster bij de deur bleef staan en afwachtte, wat ik zou zeggen of doen, bleef ik in mijn stoel bij een tafeltje voor het openslaande raam zitten. Ik moet de vrouw zelfs vijandig, afwerend aangekeken hebben, want op een paar pas van me af bleef ze eveneens staan en keek ze me hulpeloos aan.

„Jörg," zei ze. „Jörg, ken je me werkelijk niet meer?" Haar stem stokte. Ik zag, dat ze tranen in de ogen kreeg. Mooie, zachte bruine ogen had ze.

„Verdomme," dacht ik. „Dat zo'n vrouw met een vent als Jörg Jörgensen kan zijn getrouwd."

De verpleegster kwam wat dichterbij en legde een arm om haar schouders.

„Komaan, mister Jörgensen," zei ze, overredend, „u moet uw eigen vrouw toch wel herkennen?"

De vrouw snikte. Buiten hoorde ik het gefluister van kinderstemmen. Waarschijnlijk waren het háár kinderen, die wachtten om binnen te worden gelaten. Ik haalde mijn zakdoek te voorschijn en veegde mijn voorhoofd af. Om het een of ander kreeg ik het benauwd en brak het zweet me uit. Ik voelde me ontroerd maar verzette me daartegen.

„Ik ben deze Jörgensen niet!" zei ik, nijdig. Op dat ogenblik drong het pas tot me door, hoe ik die kerel haatte. Waarom moest hij zijn leven voor me opofferen? Waarom had hij me niet laten liggen, toen de „Mercury" in de grond geboord werd? Waarom had hij me op dat vlot zijn eigen oliejas gegeven, terwijl hijzelf krepeerde van de kou?

Waarom had hij me zijn rantsoentje gecondenseerde melk en scheepsbeschuit opgevoerd?

„Ik ben deze Jörgensen niet!" herhaalde ik koppig. „En donder nu asjeblieft op, zuster. Donder op met die vrouw en haar beide jongen, die daarbuiten staan te wachten."

Ze zijn weggegaan. Wat moesten ze anders doen? Ze zijn weggegaan en hebben weer een van de dokters naar me toe gestuurd. Een vent, die rustig en overredend begon te praten, zoals anderen dat ook al hadden gedaan. Als ik Jörg Jörgensen niet was maar Erik Pedersen, vroeg hij, waar woonde mijn vrouw dan? Of was ik niet getrouwd? Dan zou ik toch nog wel familie hebben, een zuster of misschien een moeder?

Natuurlijk had ik daar zelf ook vaak genoeg over nagedacht, maar ik kon het me niet herinneren. Er moest het een of ander niet in orde zijn met me. Misschien kwam het door de scherf, die ik tegen m'n kop had gekregen. Maar ik kon me niets herinneren van wat er de laatste jaren met me was gebeurd behalve dan dat ik op de „Mercury" voer als kwartiermeester en ik hield strak vol, dat ik Erik was, Erik Pedersen uit dat gehucht in de buurt van Esbjerg. En toen begon die dokter me maar gelijk te geven, zoals hij natuurlijk iedereen gelijk gaf, die stuk geschoten marinelui, die verongelukte vliegers van de R.A.F. en die gewonde tanksoldaten. Maar hij ontsloeg me niet uit het hospitaal.

Tjeeeee... ik wist, dat er op de scheepswerven aan de Clyde in koortsachtige haast gebouwd werd aan boten, die graan zouden moeten halen voor de hongerende bevolking in Londen en andere grote steden of munitie voor de soldaten aan het front in Afrika. Ik wist, dat ze op die boten elke man konden gebruiken. Maar zelf kreeg ik geen kans ermee naar zee te gaan. Ook daar heb ik me eerst kwaad over gemaakt. Ik heb zelfs wel op het punt gestaan de boel kort en klein te slaan. Maar er werd al zoveel kort en klein geslagen in het rotte wereldje van die trieste jaren. Op het laatst heb ik daarom het enige gedaan, wat me onder die omstandigheden restte. Ik heb maar toegegeven, dat ik Jörg Jörgensen was. Als Jörg Jörgensen kreeg ik tenminste een kans om eindelijk uit dat verdoemde hospitaal vandaan te komen en weer naar zee te kunnen gaan. Het heeft me moeite genoeg gekost. Of moeite...? Ik moest dat vrouwtje met die zachte bruine ogen ontvangen alsof het werkelijk mijn eigen vrouw was. Ik moest haar beide kinderen op schoot nemen en doen alsof ik me er over verheugde eindelijk weer bij hen te zijn. Ik moest een tijdlang met haar samen wonen. Nou ja. Ik heb me niet slecht gehouden. Ik heb het spelletje

behoorlijk gespeeld. Drie maanden later voer ik weer. Niet als kwartiermeester Pedersen maar als bootsmaat Jörg Jörgensen. En ik was er geen slechter zeeman om. Ik dacht: „Het dondert niet! Ook als Jörgensen of ik nu kwartiermeester ben of bootsmaat, kan ik nog altijd een stuk afweergeschut bedienen, ook al is het een oud kanon uit de vorige wereldoorlog. Ik kan ook als Jörgensen mijn werk aan boord doen, aan het roer staan, een boot te water laten. En ik kan ook als Jörgensen vandaag of morgen met een boot naar zee gaan, die opnieuw getorpedeerd wordt en er dan het leven bij inschieten."

Dat is er trouwens niet van gekomen. Ik heb het einde van die vervloekte oorlog beleefd en vaar ook nu nog als Jörg Jörgensen, die getrouwd is en een knappe vrouw heeft met een paar lieve kinderen. En ik zal er maar niet langer over kletsen, dat ik eigenlijk Erik Pedersen ben. Tenslotte komt het er niet zoveel opaan, hoe ik genoemd word. Of wel?

Henriëtte Mooy

VOLMAAKT VERLEDEN TIJD?

(Brieven en Ontmoetingen)

XVIII

Rensburg

In de zomer van '33 begon Boeken zich nu en dan minder goed te gevoelen, — zijn blozende tint verdween, hij bleef op dokter's advies eens enige dagen thuis, meende dan weer beter te zijn, maar werd toch niet weer geheel de oude.

In augustus kwam hij een keer bij mij eten en na de maaltijd, peinzend met spreken voortgaand, zette hij zich op een bankje. We hadden reeds lang met bittere beklemming in Duitsland het afkeerwekkend plebejisch hoofd naar de top zien komen en bespraken de feiten van den dag, — en zonder overgang van toen naar daar, zei hij: „Die éénwording van hun, in '66, is eigenlijk een ramp geweest; toen kwamen ze tot macht." In gedachten verzonken, vorsend, bekommerd over het lot der mensen, bleef hij een ogenblik zwijgen; hij zag bleek als bleek ivoor, — een groot, eenzaam filosofenhoofd, —: „Die éénwording is *de* ramp," herhaalde hij zacht.

Toen zijn gezondheid niet beterde, ried zijn dokter hem, eens een specialist te raadplegen, en de specialist achtte een operatie noodzakelijk. Hij ging daarop naar het Diaconessenhuis aan de Overtoom, en overleed er binnen enkele weken, — de 19e oktober.

Bij een van mijn bezoeken, waarvan ik niet dacht dat het 't laatste zou zijn — hij had, overeindgezeten, met me gesproken op de oude manier —, dankte ik hem bij 't weggaan nog eens „voor 't vele goeds en moois".

„Alles voor mijn eigen plezier!" barstte hij uit, terwijl een donkere blos over zijn gelaat vloog en zijn ogen vochtig werden.

„Nee!" riep ik geschrokken, „dàt 's nie waar," en ik herinnerde hem aan de vele gedienstighêen, — zijn kennis en hulpvaardigheid, waarmee hij mij en zo vele anderen grotelijks aan zich had verplicht. „En denkt u eens aan uw leerlingen en aan de vele werk-uren met dove en blinde vrienden."

Een lachje even deed de wolk vervagen.

Niet geheel zonder hoop op herstel, — hij was toch „pas" twee-

enzeventig —, verliet ik hem. Tot ik enkele dagen later een boodschap kreeg.

„Wat was 't mij vreemd, dat, voor het uur van Uw verscheiden had geslagen, Gij had gezorgd, dat, als van gene Zij Uw stem ons klaar nog verzen toe zou dragen," en

„Hoe echt Helleensch om als poëet, zóó vrij
Van 's werelds laagheid, fier niet te versagen!"

dichtte J. K. Rensburg in zijn *„In Memoriam* mijn vriend Dr. H. J. Boeken", — twee sonnetten, van welke hij in 't eerste des dichters „Afscheid" herdacht*. „Boeken," zo lichtte Rensburg toe in een noot, „gaf vóór zijn overlijden order om, na zijn dood, twee van zijn gedichten „De Meeuwen" en „Nieuw Amsterdam" aan verschillende vrienden, afzonderlijk gedrukt, toe te zenden als aandenken, een buitengewoon minzame attentie, een echt dichter als hij waardig."

Rensburg heb ik het laatst gezien in de oorlog, kijkend voor een boekwinkel, — zijn zware boekentas had hij even op de pui gezet. Ik weet niet meer of de gruwelen van de Groot-Moordenaar al aangevangen waren of nog slechts naderend, maar wel, dat „Rens" bedaard was, dat we samen praatten en dat hij, wellicht op een opmerking of voorzichtig gegeven wenk, mij op besliste en vredige toon antwoordde: „Ik word beschermd." Hij bedoelde: door een „Hogere Macht". (Hij achtte zich, naar ik vroeger al eens uit zijn aanduidingen begrepen had, in dienst van deze te staan, niet alleen door het bijeenvergaren van een vervaarlijke berg taalkundige (en talen-)kennis, maar, o.a., ook door een leven te leiden van armoede en onthouding. „Daarmee versla ik de Jezuïeten, ziet u!" De idealist!)

Ik had hem, niet zo lang te voren, meegemaakt op de laatste vergadering der Vereniging van Letterkundigen, in 1942, in de Vondelstraat, waar hij waarlijk schitterend voor de dag kwam toen een spreker-N.S.B.-er (hoe kwam die daar?) aan Mijnheer de Voorzitter (Boutens) en de andere aanwezigen vertelde, hoeveel zijn omstandigheden wel verbeterd waren, nu hij, lid van de „kultuurkamer", z'n werk goed betaald kreeg, — „geen hongerlonen meer, mijn gezin en ik kunnen nú léven."

*) N.G. dec. 1933.

Rensburg, overeindverend, vroeg het woord en zwaaide de vaan van de geest, zeggend, dat men, om die te kunnen voeren, nóóit vroeg naar lóon, — hij bekommerde zich alleén om *inspiratie*. Als die gebood: schrijf, dan schreef hij, dan keek hij niet op of om, „ook niet naar eten natuurlijk! Ik dank u, mijnheer de voorzitter," en hij zat weer.

„Dank u meneer," zei Boutens effen en zonder de bijval die „alle oprechte harten" even had doen trillen.

Waarvoor was onze voorzitter toen toch zo benauwd? Terwille, zei men mij later, van de fondsen der Vereniging, die hij, de financier, zo goed wist te beheren. Maar, hij had toch, zoals reeds een jaar eerder door een, of meerdere? leden, was voorgesteld geworden, de Vereniging zolang kunnen *ontbinden?* Of waren het niet de materiële zaken, die hem een zo onthutste aanblik deden vertonen, (hoewel hij de enige niet was!) maar zag hij, pro-Duits door aangeboren zin, doch visionnair van wezen, misschien het „Derde Rijk" reeds kelderen?

J. K. Rensburg, „de naïeve fantast", is zeer onlangs herdacht in de „Herinneringen van een vertaler", door Dr. M. J. Premsela*. In een hem gewijd hoofdstuk, krijgt Rensburg de eer die hem toekomt en welke hem levenslang werd onthouden.

„Hij was een man met onmiskenbaar groot taalgevoel; hij kende, behalve, Frans, Duits, Engels en Italiaans ook Sanskrit, Hebreeuws, Japans, Chinees en Russisch. Zijn metrische vertaling van Dante's Divina Commedia was voortreffelijk en werd door de grootste geleerden, zoals Prof. Dr. Salverda de Grave, hogelijk geprezen."

Weet iemand, vraag ik nu, wanneer en waar deze doodarme, moedige bohémien werd omgebracht? Hij was drieënzeventig jaar. — O Beulen!

(Uit de *„Aanvullingen".*)

In een brief van 2 oktober '34 aan mij, memoreerde Rensburg, dat Boeken hem „meermalen in financiële moeilijkheden uit den nood hielp en dat deze hem eens

> „uitermate verrast heeft, toen hij op een goeden middag in '32 's middags voorstelde om 's avonds per K.L.M. mee naar Londen te gaan. Ik kon toen als gedelegeerde voor een Congres niet weg en ging 3 dagen later, toen hij al terug was en mij met Tine Baanders en Elsa Berg naar Schiphol uitgeleide deed."

*) 1955. Ned. Uitg. Mij, Leiden.

— — „Eigenaardig is, dat hij in den zomer van '33 een voorgevoel van zijn dood schijnt te hebben gehad. Hij zei mij toen: „Deze zomer is zóó mooi geweest, dat ik nu wel hierna zou willen sterven." Natuurlijk hield ik dit bij hem, die zo ontzaggelijk het leven lief had, voor een voorbijgaande opwelling. Ik kan alleen nog zeggen, dat ik heel veel aan hem denk en hem zeer mis. Tot ziens.

P.S. Hij heeft mij na mijn terugkeer uit Engeland verteld, dat het was, of hem die reis tot mijn genoegen, telepathisch met kracht werd ingegeven!"

KORT BESTEK

Verstand en Rede

Onlangs heeft een zestal Russische geleerden van wereldnaam namens meer dan honderdvijftig vakgenoten een oproep tot de wetenschapsmensen van de rest van de wereld gericht, waarin dezen worden opgewekt tot het houden van een 'brede internationale conferentie' over de gevaren die de mensheid in een atoom-oorlog bedreigen.

Bijzonderheden daarover bracht de New York-editie van de „Herald Tribune" in zijn nummer van 8 november. Op een opvallende plaats.

In hetzelfde nummer werd melding gemaakt van het initiatief van Cyrus S. Eaton, van Cleveland, een leidend Amerikaans zakenman, die van de zomer al een bijeenkomst gearrangeerd heeft van geleerden uit de Sowjetunie, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, met hetzelfde doel. Waaraan het blad toevoegde dat Eaton er nu op had aangedrongen dit voorstel van Sowjetzijde vooral te aanvaarden.

Sindsdien is het onderwerp deze leidende Amerikaanse krant ter harte blijven gaan. In haar nummer van 16—17 november nam de Europese editie opnieuw uit de New Yorkse een stuk over met betrekking ertoe. Ditmaal ging het om een toespraak van generaal Omar Bradley, wiens naam de lezer zich nog herinneren zal als een der leiders van de invasie in Noord-Afrika en Europa en als die van de bevrijder van N.O.-Frankrijk en Z.O.-België, waar zijn legergroep in '44 opereerde.

Bradley, een man van 64 nu, sprak tot de studenten van St. Alban's College en wat hij zei kwam hierop neer: als wij ons verstand vertrouwen bij het maken van atoombommen en geleide projectielen, waarom vertrouwen wij onze rede dan niet bij het zoeken naar middelen om de atoomkracht onder ons bedwang te krijgen, in die zin, dat wij haar uitbannen als oorlogsinstrument? Dezelfde gedachte, naar men ziet.

Van de 8ste november tot op de dag waarop wij dit schrijven, drie weken later, hebben wij uitgekeken naar een bewijs dat ook de Nederlandse pers aan deze zaak de toch wis-en-drie wel verdiende aandacht zou gaan wijden.

Tevergeefs. Zochten we niet goed? Des te beter. We zouden gelukkig zijn, als we ongelijk moesten bekennen.

J. R.

EXLIBRIS

D. M. G. KOCH, *Verantwoording; een halve eeuw in Indonesië.* W. van Hoeve, 's-Gravenhage-Bandoeng, 1956. 285 blz., register.

Memoires en autobiografieën komen in de Nederlandse literatuur zo zelden voor, dat het verschijnen van een dergelijk werkstuk op zichzelf al de moeite waard is. Dit is dan des te meer het geval als degene die zijn herinneringen op schrift gesteld heeft een boeiende persoonlijkheid is, als zijn leven en werken zich hebben afgespeeld in een belangwekkende omgeving en in een kleurige tijd en als zijn boek meer geeft dan alleen een pleidooi voor zichzelf. Koch is die boeiende figuur, die bij het Nederlandse publiek welhaast niet meer behoeft te worden geïntroduceerd. Ook aan de voorwaarden van plaats en tijd is voldaan: Indonesië van 1907 tot 1954. Zijn „Verantwoording" tenslotte mist iedere neiging een pleitrede te willen zijn, hetgeen trouwens onnodig is, omdat de loop der gebeurtenissen de schrijver zo overtuigend gelijk gegeven heeft. De nadruk van dit boek ligt, zoals de ondertitel aangeeft, op de halve eeuw die Koch in Indonesië heeft doorgebracht. Dit wil niet zeggen, dat zijn vóór-Indonesische tijd niet belangrijk is geweest: immers via de spoorwegstaking van 1903 was Koch in de arbeidersbeweging terechtgekomen, die hem zo absorbeerde dat hij er zijn ingenieursstudie voor liet varen.

Een beschrijving van het leven en werken van een socialist in een koloniale maatschappij kan niet anders dan boeiend zijn, wanneer de betrokkene niet iemand is die zich gemakkelijk bij de stand van zaken neerlegt. Dit nu deed Koch niet. Uit de jonge man die in 1907 als journalist bij Karel Wybrands(!) in dienst trad, groeide de onvermoeibare criticus van het kolonialisme in de theorie, de moedige bestrijder van het onrecht in de praktijk. Hij nam geen blad voor de mond, nóch waar hij in zijn geschriften op wetenschappelijke wijze het systeem dat hij bestreed ontleedde, nóch wanneer hij meende dat iemand onrecht was aangedaan en hij er persoonlijk werk van maakte. Hij was een socialist van de oude stempel, van het slag Van Kol, Van Gelderen, Cramer en Stokvis; een die begrip voor het wezen van het Indonesische nationalisme wist op te brengen ettelijke decennia voor hun partijgenoten in het moederland hun fiat gaven aan twee „politionele" acties.

Koch was een harde werker: zijn talrijke boeken en geschriften leggen van zijn werklust een duidelijk getuigenis af. Zijn „Herleving", om een voorbeeld te noemen, is, hoewel verouderd (1923), nog altijd een standaardwerk van de Indische nationale beweging. En zoals zijn houding de bewondering wekte van zijn vrienden niet alleen, maar ook van zijn tegenstanders — ook al kon hij daardoor niet altijd buiten de gevangenis blijven —, zo was hij over het algemeen mild in de beoordeling van die tegenstanders. Dit is ook een opvallende trek in zijn „Verantwoording": de enige die er minder goed van af komt is G. G. de Jonge („zijn bewind was het slechtste dat wij in Indië hebben beleefd", blz. 182), en dit is dan nog matig in vergelijking met wat Koch van deze bewindsman zegt in „Om de Vrijheid" (1950).

Bij de afsluiting van zijn boek schrijft Koch (blz. 279): „Overzie ik

thans in mijn herinnering die periode van mijn verblijf in dat land, dat mij nader is gaan staan dan Nederland, dan is de totaalindruk een van grote dankbaarheid voor een leven, dat ondanks moeilijkheden, teleurstellingen, zorgen en verdriet, rijk is geweest". Een rijk leven, inderdaad, van een man, die Indonesië heeft meegemaakt, om het zo eens te zeggen, van Van Heutsz tot Sukarno, die de bloeitijd van Nederlands-Indië, de ellende van de wereldcrisis, de Japanse tijd, de revolutie en de onafhankelijkheid heeft beleefd. Een man, die secretaris is geweest van de Handelsvereniging Semarang, lid van de Herzieningscommissie Carpentier Alting (1918), die een werkzaam aandeel heeft gehad in het vakverenigingswezen en die medewerker is geweest van een handvol kranten en tijdschriften (o.a. van „Kritiek en Opbouw", dat tere plantje van Nederlands progressief besef en verantwoordelijkheidsgevoel in de voor-oorlogse koloniale maatschappij). Een man tenslotte die bijna alle belangrijke figuren uit alle lagen van de Europese en Indonesische samenleving kende — het leven van een dergelijk man biedt alle voorwaarden om rijk te zijn en het is het in Koch's geval ook geworden, omdat hij het diep beleefd en innerlijk verwerkt heeft, omdat hij zich bewust was van zijn verantwoordelijkheid, omdat hij er iets van gemaakt heeft.

Dat leven in al zijn rijkdom heeft Koch nu verantwoord. Voor een recensent is het een hachelijke taak een veelkleurig boek als dit te beoordelen. Hij kan zich slechts beperken tot lezen en herlezen, maar hij kan er weinig meer van zeggen dan dat het uiterst belangwekkend is. Hij zal zich beschroomd voelen als hij moet opmerken dat er hier en daar slordigheidjes voorkomen, vooral wat de spelling van enkele namen betreft (die overigens in het register juist zijn weergegeven), omdat dit aan de waarde van dit boek niets afdoet. Want wat bovenal gezegd moet worden is dit: „Verantwoording" is een boek, dat een ieder ter hand moet nemen. Na lezing zal hij het niet wegleggen, maar herlezen. En hij die gewend is een stofomslag van een boek te verwijderen zal het in dit geval, om de foto van de auteur, er om laten zitten. J. M. Pluvier.

FRANÇOIS MÉJAN, *Le vatican contre la France d'Outre-Mer. Le cri d'Alarme d'un Français.* Edition Fischbacher, Paris 1957.

Hoe groot is de invloed van de Vaticaanse Staat op de binnenlandse, de buitenlandse en de koloniale politiek, gevoerd door de diverse staten op aarde?

De aldus gestelde vraag is, naar juridische maatstaf gemeten, een strikvraag: want de vraag impliceert, dat er zo'n invloed in feite is, doch dat niet vaststaat hoe groot de invloed is. En inderdaad zal de invloed van het Vaticaan op de politiek van aller heeren landen nimmer nauwkeurig kunnen worden vastgesteld, omdat de politiek van het Vaticaan geheim is en zonder verantwoording naar beneden. Hoever die invloed gaat kan men dus slechts gissen, en een onaangenaam gevoel bekruipt ons, wanneer wij lezen, dat de vertegenwoordiger van Nederland, die de buitenlandse politiek beheerst, i.c. Mr. Luns, een langdurig onderhoud onder vier ogen met het Hoofd van de Vaticaanse Staat heeft gehad. En hetzelfde geldt t.a.v. het opzienbarend, doch in de pers doodgezwegen bezoek, dat de President van de Franse Republiek, Coty, onlangs aan het Vaticaan bracht en daar een langdurig gesprek had

met de monarch van de Vaticaanse Staat, omnibus arbitris remotis.

In Frankrijk zijn er enige schrijvers, die zich in de hierboven gestelde vraag hebben verdiept en die deze vraag aan de hand van de beschikbare gegevens en aan de feiten, zoals die openbaar geworden zijn, hebben beantwoord. Eén van die schrijvers is François Méjan, die in zijn opzienbarende boek „Le Vatican contre La France d'Outre-Mer" de, zijns inziens, funeste invloed heeft beschreven, die het Vaticaan heeft gehad op de Franse Koloniale politiek. Dit boek lezende komt onwillekeurig de vraag bij ons op, welke de invloed kan zijn geweest van het Vaticaan op de politiek door Nederland gevolgd t.a.v. Indonesië, van Engeland t.a.v. haar voormalige koloniën en van de diverse staten ten opzichte van elkaar. In bovenbedoeld werk, van een voorwoord voorzien door Prof. Lavergne te Parijs, toont Méjan als een warm patriot zich bezorgd voor de toekomst niet alleen voor zijn eigen vaderland, maar ook van West-Europa. Hij vreest, dat het Vaticaan door in de voormalige koloniën de geestelijke macht in handen te leggen van inheemse bisschoppen, daardoor ook de wereldlijke macht in handen zal spelen van die geestelijke machthebbers, die dan als Césaro-papisten een despotieke macht over hun volkeren zullen uitoefenen. En die dan de democratische beginselen, op grond waarvan die voormalige koloniën tot nieuwe staten zijn verheven, teniet zullen doen. Daarmede zal, volgens Méjan, de mogelijkheid bestaan, dat deze nieuwe geestelijke en wereldlijke machthebbers het Vaticaan niet zullen volgen, wanneer dit bevelen geeft of nieuwe dogma's uitvaardigt, die hun niet welgevallig zijn. Méjan voorziet daardoor het gevaar voor afbrokkeling van de macht van de kerk en daardoor van de invloed, die West-Europa op alle andere landen op aarde sinds vele eeuwen heeft uitgeoefend.

A. Dirkzwager.

INHOUD TWAALFDE JAARGANG

ADMIRANT, JOHN DEN, Eigentijdse wandschriften 644
BACHRACH, A. G. N., Een Leids oud-alummus onder de Engelse klassieken 84, 154
BERGMAN, Gedichten 257
BEUMER, HENK, De geblindeerde plezierreis 573
BRAASEM, W. A., Van rijmelaars en recensenten 523
BRABANDER, GERARD DEN, Het hek giert (gedicht) 636
BRONOWSKI, J., Natuurwetenschap en menselijke waarden . 485, 550, 647
CHARLES, J. B., „Eastern approaches" 200
— Een psalm 345
— Het hemels wangedrag (gedicht) 481
— Het Westen, het Oosten, angst en defensie 537
— Verjaren en groeien 688
COOLEN, ANTOON, Het anathema (fragment) 583
CROISET, MAX, De medeplichtigen (toneelstuk) 389, 508
DELFSHAVEN, BERNARD VAN, Gedichten 97
DONKER, ANTHONIE, Nederlandse poëzie 347, 637
— Eva en Adam 676
DONKERSLOOT, N. A., Is de derde weg de gevaarlijkste? 5
DURANT, RUDO, Gedichten 580
ELDEN, W. VAN, Carmina burana 220
FELTKAMP, W. C., Werken van R. Bremmer 79
HOUWAARD, C., Nehroe over de huidige internationale crisis 67
KERCKHOVE, REMY C. VAN DE, Brief uit Vlaanderen (gedicht) 545
KEULS, H. W. J. M., Gedichten 545
KIEF, FRITS, De crises van het socialisme 429
KOOI, P. VAN DER, Op ziekenbezoek 41
— Psy 447
— Krantenbericht 598
KRUITHOF, CEES L., Gedichten 695
KWEE SWAN LIAT, Confucius redivivus? 328
LAST, JEF, Ter herinnering aan Loe Hsuun 168
LEUR, J. C. VAN, Java, vreemd en vertrouwd (fragmenten uit zijn brieven) 276
LINDEN, CATHARINA VAN DER, Voor de berenjacht (gedichten) 1
LOE HSUUN, K'oeng J-tsji 170
— Zegen 457
MARJA, A., Gedichten 193
— Satyre met een kwaad geweten 660
MAY, LIZZY SARA, Gedichten 66
MOK, M., Noorse suite (gedichten) 321
MOOY, HENRIETTE, Volmaakt verleden tijd? 726
NOORDENBOS, O., Roomse onzekerheden 233
OMAR KHAYYAM, Rubayat 152, 166
OS, JOHAN VAN, Conflict en kracht 294

PFEIFER, FRED, Gedichten 609
PLUVIER, J. M., Aziatische stemmen over Azië 225
PRINS, SONJA, Gedichten 419
RAALTE, E. VAN, Het kabinet Drees: eerste voorlopige balans 176
— Kabinet en Kamer 368
REDACTIE, Kort Bestek 57, 123, 185, 251, 317, 374, 476, 541, 600, 664, 730
RENCKENS, H., Een zak knikkers (gedicht) 129
ROEM, H. A. C., De zin van het schrijverschap 53
ROMEIN, JAN, Jef Suys in memoriam 134
— Waardig herdenken 183
ROMEIN—VERSCHOOR, ANNIE, Nederlands proza 163, 449, 576, 698
ROST, NICO, Het proces Wolfgang Harich 264
— Nachtelijke ontmoetingen 354
SMEDING, H. J., Hamlet en de fluit 612, 705
SNICK, HERMAN VAN, Gedichten 515
TERPSTRA, CHRISTIAAN, Gedichten 673
TIMMERS, OSCAR, Ieder het zijne (fragment) 499
TIJDENS, E. F., Op zoek naar Omar's stem 143
VALKENBURGH, P., Prof. van den Bergh van Eysinga 386
VESTDIJK, S., Chopin of het boudoir en zijn rechtvaardigingen 26
— Het aangesproken meisje (fragment) 237
— De huisberg (fragment) 626
VISSER, AB., Slaat brood uit uw lijden 110
WALSCHAP, GERARD, Het heilig uilken 299
WOLF—CATZ, HELMA, Een verlichte vrouw 45
WOLFF, SAM DE, Israël 99
WIJNEN, NICO, Fragment uit: „De nacht gaat de dag vooraf" 269

BESPROKEN BOEKEN

ACHTERBERG, GERRIT, Spel van de wilde jacht 351
AUGUSTIN, ELISABETH, Labyrinth 189
BAAREN, TH. P. VAN, Uit de wereld der religie 191
BERG, J. H. VAN DEN, Metabletica 312
BLOEM, J. C., Afscheid 348
BLIJSTRA, R., Reiziger in Hellas 380
BOER, HANS A. DE, Onderweg genoteerd 671
BOON, LOUIS PAUL, Zomer te Ter-Muren 449
BORDEWIJK, F., Bloesentak 453
BRUIJNING, C. F. A. en LOU LICHTVELD, Suriname 667
CHURCHILL, WINSTON S., A history of the English-speaking peoples I .. 544
DEKKER, MAURITS, Op zwart stramien 190
DOOLAARD, A. DEN, Het land achter God's rug 165
DUINKERKEN, ANTON VAN, Verzamelde gedichten 637
ENGELMAN, J., Tweemaal Apollo 381
FABRICIUS, JOHAN, Setoewo de Tijger 166
HAASSE, HELLA S., De ingewijden 698
HEERIKHUIZEN, F. W. VAN, Gestalte der tijden 604

— Ziel en gedachte 604
HEILBRONER, ROBERT L., De wereld jaagt naar geld 607
HISTOIRE DES RELATIONS INTERNATIONALES 383
HOLST, A. ROLAND, Bezielde dorpen 669
JAGANNADHAM, VEDULA, Social insurance in India 226
JONES, ERNST, Sigmund Freud's leven en werk 62
KLANT, J. J., Hollands Diep 577
KOCH, D. M. G., Verantwoording 731
KRAEMER, H., Kerk en humanisme 543
KROON, K. H.—JAN WIT, Sterk als de dood 379
LAST, H. VAN GALEN, President Dramakutra 660
LICHTVELD, LOU, zie: BRUIJNING, C. F. A.
MAANEN, WILLEM G. VAN, Al lang geleden 164
MARUGG, TIP, Weekends-pelgrimage 670
MAUNG, MAUNG, Burma in the family of nations 227
MÉJAN, FRANCOIS, Le vatican contre la France d'Outre-Mer 733
MINKO, MARGA, Het bittere kruid 701
MOUSSA, G., The Arab Bloc in the United Nations 229
NORD, MAX, Geen talent voor geluk 163
PERS, PROPAGANDA EN OPENBARE MENING (opstellen aangeboden aan K. Baschwitz) 63
POS, H. J., Keur uit de verspreide geschriften 183
PRESSER, J., De Nacht der Girondijnen 701
ROOSENBURG, HENRIETTE, En de muren vielen om 701
SCHULTE NORDHOLT, J. W., Het volk dat in duisternis wandelt 255
SEVENSTER, J. N., Rome en de vrije bijbel 232
SHAHEEN, SAMAD, The communist (bolshewik) theory of national self-determination 479
STEEN, MARIA VAN DER, Totale uitverkoop 578
STUIVELING, GARMT, Het korte leven van Jacques Perk 640
TEIRLINCK, HERMAN, Zelfportret of het galgemaal 576
VELTHEIM—OSTRAU, H. H. VON, Onbekend India 127
VESTDIJK, S., Het glinsterend pantser 449
WERTHEIM, W. F., Indonesian Society in transition 377
WILSON, EDMUND, De boekrollen van de Dode Zee 320
WIT, JAN, zie: KROON, K. H.

SOCIALE BIBLIOTHEEK

ONDER REDACTIE VAN

Dr R. Eysink, Dr J. F. de Jongh, Dr J. Koekebakker, J. Meulenbelt

De grote vlucht, die het georganiseerde maatschappelijk werk in de laatste jaren heeft genomen en de snelle ontwikkeling van de wetenschappen, waarop de opleidingen berusten, hebben een toenemende behoefte aan studieboeken in het leven geroepen.
Daarnaast komen velen krachtens hun beroep of anderszins met het een of andere aspect van het maatschappelijk werk in aanraking; ook zij dienen op de hoogte te zijn van de moderne wetenschappelijke inzichten op dit gebied. Teneinde aan deze behoeften tegemoet te komen, ziet bovengenoemde reeks geschriften het licht.

NIEUWE DELEN

Dr R. Eysink

GEZINSSOCIOLOGIE

De socioloog dr Eysink, werd bij het op schrift stellen van zijn nieuwe boek over gezinssociologie door twee beginselen geleid. Ten eerste een praktisch: de bestudering van het gezin als maatschappelijk verschijnsel in al zijn aspecten, ten behoeve van het maatschappelijk werk; ten tweede een theoretisch: de poging een wetenschappelijke opzet te ontwerpen voor deze speciale tak van de sociologie, die nog in de kinderschoenen staat — althans om schrijvers eigen woorden te citeren: 'een hanteerbare bijdrage te leveren tot de wetenschappelijke discussie over dit onderwerp.'

Prijs f 7.50 geb.

M. J. A. van Spanje

HET KIND IN DE INRICHTING

Wat betekent de inrichtingssituatie voor het kind? Wat beoogt men met een plaatsing in een inrichting? Welke functie bezit de inrichting binnen het gehele kinderbeschermingswerk? Het zijn deze vraagstellingen, waarop de schrijver zich consequent — door het gehele boek heen — bezint. Het kind, en de specifieke inrichtingssituatie, waarin het zich bevindt, vormen het centrum, vanwaar uit de schrijver vele facetten van het werk belicht. Hierdoor is hij er in geslaagd een synthese te geven van de — soms *schijnbaar* tegengestelde — factoren, welke binnen een gedifferentieerd opvoedingsproces werkzaam zijn.

Prijs f 7.50 geb.

VERKRIJGBAAR IN DE BOEKHANDEL

VAN LOGHUM SLATERUS - ARNHEM

Geschenkboeken van Contact

SERIE "DE SCHOONHEID VAN ONS LAND"

Prijs per deel f 25.—

Koorbanken, Koorhekken, en Kansels - Houten Beelden - Van Geertgen tot Frans Hals - Het Vlaamse Landschap - De Steden - Het Tijdperk van Rembrandt en Vermeer - De Gothische Kerkelijke Bouwkunst - Kastelen en Adellijke Huizen Beeldhouwkunst van deze Eeuw

SERIE "ARS MUNDI"

Prijs per deel f 24.50

Chartres - Primitieve Kunst

SERIE "GROTE MEESTERS DER SCHILDERKUNST"

Henri de Toulouse Lautrec	f 34.50
Gauguin (verschijnt binnenkort)	f 34.50
Piet Mondrian	f 65.—

SERIE "GRAFIEK"

Prijs per deel f 24.50

Picasso - Chagall (verschijnt binnenkort)

VERKRIJGBAAR IN DE BOEKHANDEL

Verschenen:

Deel 1 van

KEUR UIT DE VERSPREIDE GESCHRIFTEN VAN DR. H. J. POS

Verzameld en ingeleid door
dr. J. Aler en dr. K. Kuypers.

Het heengaan van prof. Pos was een moeilijk te overschatten verlies voor zijn vrienden, zijn leerlingen en oud-leerlingen, en voor de grote groep van belangstellenden, die in zijn publicaties telkens weer een bron vonden van inspiratie en een stimulans tot eigen nadenken en oordeelvorming. Zijn heldere intelligentie en warme emotionaliteit kwamen, behalve in het persoonlijk verkeer, ook in al wat hij schreef, tot uiting. Het verheugt ons thans de verschijning van het Eerste Deel te kunnen aankondigen.

Prijs *f* 13,50 (intekenprijs).

Verkrijgbaar in de boekhandel

In samenwerking met Kon. Van Gorcum en Comp.

VAN LOGHUM SLATERUS - ARNHEM